

Uz neke tvrdnje u Murkovoј knjizi (1927) o početcima tiskanih kajkavskih knjiga u 16. stoljeću

Alojz Jembrih

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Borongajska cesta 83d,
HR 10000 Zagreb, ajembrih@hrstud.hr

Knjiga Matije Murka *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven* (1927) je še danas pomembna literatura o južnoslovanski (proti)reformaciji. Murko je predstavil tudi prve kajkavske pisce, njihove knjige in tiskarne, v katerih so kajkavci tiskali svoja dela – pri tem gre za nekaj spornih trditev, ki jih je prevzel iz takrat dostopne strokovne literature. V članku so predstavljeni novi podatki, ki dopolnjujejo Murkovo knjigo in popravljajo njene pomanjkljivosti.

Ključne besede: Matija Murko, tiskarstvo v 16. stoletju, tiskarne v Nedelišču in Varaždinu, prve kajkavske tiskane knjige, Ivan Pergošić, Antun Vramec, Postilla, protestantizem, Stipan Konzul

Das Buch Matija Murkos *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven* (1927) enthält Angaben, die hinsichtlich des im Buchtitel angedeuteten Themas auch heute noch relevant sind. Die vorliegende Studie befasst sich wiederum mit einigen Thesen Murkos zu den ersten kajkavischen Autoren des 16. Jahrhunderts, deren Schriften kontrovers kommentiert wurden, ebenso die Druckereien, in denen ihre Werke erschienen waren. Beim Verfassen seiner Schrift griff Murko auf die ihm seinerzeit verfügbare Literatur zurück. Angesichts des neuen Kenntnisstands, dem dieser Beitrag Rechnung trägt, verlieren Murkos Ausführungen jedoch an Relevanz.

Schlüsselwörter: Matija Murko, Druckwesen im 16. Jahrhundert, Buchdruckereien in Nedelišće und Varaždin, Ivan Pergošić (Ioannes Pergossich), Antun Vramec, Stipan Konzul

Knjiga Matije Murka *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven* (1927) još je uvijek znanstveno relevantna s gledišta tematike i sadržaja koji je suponiran u naslovu. Sve ono o čemu je Matija Murko u svojoj knjizi pisao, pisao je na temelju njemu dostupnih podataka u literaturi i izvorima do kojih je tada mogao doći. Prema tome, ako je već u korištenoj literaturi bilo netočnih podataka, onda je moguće da ih je

i Murko preuzeo u svoju knjigu, premda na više mjesta u bilješkama ispravlja netočne podatke.

Moja je namjera u ovom izlaganju da nakon 93 godine pojasnim, dopunim i korigiram ona mjesta u spomenutoj knjizi čiji eksplícit više nije danas relevantan. Ističem to zato jer je nakon 1927. godine dostupno novih saznanja i izvornih istraživanja tematike o kojoj ću ovdje nešto više reći. Jasno time se ne umanjuje vrijednost Murkove knjige u cjelini, iako o duhovnom životu, kao takvom, kod južnih Slavena knjiga ne govori, premda je to autor u naslovu naznačio.

Ocjenjujući Murkovu knjigu, Aleksandar Belić (1876.–1960.), uz ostalo, ističe da je principijelno pitanje, „da li su i koliko su prevodi naših (hrvatskih, A. J.) i slovenačkih protestanata bili od značaja pri stvaranju početka kajkavskog književnog jezika.“ (Belić 1926/1927: 239) I dalje kod Belića čitamo:

Za mene nema nikakve sumnje da je stari čakavski književni jezik, sa svojim mnogobrojnim spomenicima, i iz Dalmacije i iz Hrvatske, bio od značaja za stvaranje prvobitnog književnog kajkavskog jezika. Pošto većih spomenika nemamo, teško je reći koliki je taj uticaj bio ranije, u prvoj polovini 16. veka i možda još ranije. Ali za mene je verovatno da su u drugoj polovini 16. veka protestantski tekstovi mogli i gotovo morali biti od značaja za razvitak jezika prvih književnika kajkavaca. (Belić 1926/1927: 239)

Belićeva hipoteza o ovisnosti kajkavskoga književnog jezika t. j. njegova početnoga razvoja od jezika protestanata, danas je bjelodano jasno da ta njegova teza nije održiva. Svako je potrebno, prije svega, razmotriti tiskana djela „prvih književnika kajkavaca“. Djela Mihaela Bučića do danas nisu poznata, stoga su za naš interes zanimljiva samo dvojica: Ivan Pergošić i Antun Vramec; obojica su svoja djela tiskom objavili u drugoj polovici 16. stoljeća, prvi u Nedelišću, drugi u Ljubljani i Varaždinu i to nakon prestanka rada tiskare u Urachu.

No pogledajmo ipak Murkov eksplícit u kojemu je riječ o tematici kojom se potvrđuje ono što je kasnije Belić naveo.¹ Matija Murko, uz ostalo, piše:

Trubars, Stephan Consuls und Anton Dalamtins Beispiel gab aber den Anstoss noch zur Schreibung des dritten unter den Kroaten üblichen, mit dem Slovenischen eng verwandten Kaj-Dialektes in Provinzial-Kroatien und auf der Murinsel im früheren Ungarn, die kirchlich immer zur Agramer Diözese gehörte. Georg III. Zrinski, der Sohn des Helden von Siget, trat seit 1570 als offener Anhänger der reformation auf, führte sie auf seinem ungarischen Besitzungen ein und errichtete in Nedelišće, eine Viertelstunde von seinem Sitz in Čakovec (Csakathurn), eine Druckerei, die wahrscheinlich keinen langen Bestand hatte und 1586 nach Warasdin in Kroatien verlegt wurde, 1587 aber wieder nach Ungarn und zwar nach Eberau zurückkam; an den beiden letzten Orten war der aus Laibach vertriebene protestantische Buchdrucker Johannes Manlius tätig. (Murko 1927: 21–22)

¹ Slično je pisao i u svom članku *Nekoliko reči o jeziku srpsko-hrvatskih protestantskih knjiga* (1925).

Prije nego pojasnim i predočim jasnu sliku o spomenutoj tiskari u Nedelišću i Varaždinu, evo još Murkova teksta:

In Nedelišće druckte Michael Bučić (geschrieben Buchich), zuerst Pfarrer in Stenjevec bei Agram (1565–1570), dann aber in Belica auf der Murinsel, wohin Georg Zrinski berief, vor 1574 das Neue Testament und einen Katechismus. Diese Werke sind nicht erhalten. Eine Vorstellung von dieser neuen Schriftsprache können wir erst aus der 1574 daselbst gedruckten Übersetzung des ungarischen Rechtsbuches Decretum tripartitum von Verböczy machen, die Ivan Pergošić, Notar und Komitatsrichter in Warasdin, angefertigt hatte. Es ist jedoch auffällig, daß das erste erhaltene Werk der kajkavischen Literatur [...] bereits Elemente des allmählich zur Alleinherrschaft gelangten štokavischen Dialektes enthält und daß ein Teil desselben in zwei Redaktionen, in einer mehr kajkavischen und in einer mehr štokavischen, vorhanden ist. Auf diese Weise wollte Pergošić, dessen Herkunft unbekant ist, allen Bewohnern Kratiens den sloveni (nördlich der Kulpa) und horuati (südlich davon, im alten Kroatien), entgegenkommen, im ganzen stand er aber offenbar unter dem Einflusse der kroatischen protestantischen Drucke.² (Murko 1927: 23)

Vrlo je zanimljivo kako Murko u svom izlaganju svoju misao usmjerava tvrdnji kojom želi dokazati da je Antun Vramec naginjao protestantizmu i da je, pišući svoje djelo, koristio protestantsku hrvatsku latiničnu *Postillu* (1568). Kao što je u zadnjoj rečenici, u kurzivu, istaknuo da je Pergošić bio pod utjecajem protestantskoga tiska, tako je to i za Antuna Vramca tvrdio. No evo kako to Murko piše, nadovezujući se na zvršnu ovdje citiranu rečenicu:

Am meisten kann man das beobachten und zugleich die Methode kennen lernen, nach welcher M. Bučić seine verlorene Übersetzungen angefertigt haben muß, an der Postille von Anton Vramec (Varasdin, 1586), der mehr durch seine 'Kronika' (Laibach, 1578) bekannt ist. Man braucht nur wenige Evangelistentexte dieser Postille mit denen der lateinisch gedruckten Postille von St. Consul und A. Dalmatin (Regensburg, 1568), die wieder mit ihrem glagolitschen Druck (1562) fast identisch ist, zu vergleichen, um sich zu überzeugen, das Vramec die Regensburger Postille gründlich ausschrieb.³ (Murko 1927: 23)

Matija Murko će u svom tekstu napisati, doduše, ispravno:

[...] Dabei gehört aber die dem Bischof von Agram gewidmete Postille bereits der Litur der Gegenreformation an, denn A. Vramec schrieb sie ausdrücklich contra haereses und zur Befestigung des Volkes in orthodoxa fide ... sacrosancta religione catholica, während er in der kroatischen (čitaj kajkavischen-kajkavskom, A. J.) Vorrede die Herausgabe seines Werkes mit der Vorrede des Katechismus des Tridentiner Konzils begründet. (Murko 1927: 23)

² Danas se zna da je Mihael Bučić ipak bio župnik u Nedelišću a ne u Belici, kako se prije navodilo (Bartolić 2003: 416).

³ Kada Murko konstatira da Antun Vramec „die Regensburger Postille gründlich ausschrieb“, značilo bi da je doista to i učinio, dakle i tekst propovijedi koje ta *Postilla* sadrži. Međutim u regensburškoj *Postilli* su propovijedi od Ivana Brencija i Vramca te propovijedi nije nikako preuzeo u svoju *Postillu*.

Ono što je Murku, prema njegovu shvaćanju išlo u prilog, jest da je Vramec bio oženjen

[...] *daß er verheiratet war, als Geistlicher über weltliche Dinge (Kronika) schrieb, seine Werke bei einem protestantischen Drucker und dazu in der Volkssprache herausgab, was als Neigung zur Reformation gedeutet wurde. [...] Wir sehen schon an diesen einen Beispiel, wie die in Deutschland gedruckten protestantischen Bücher ihren Einfluß dauernd auch auf die nordwestlichen Kroatien ausübten.* (Murko 1927: 24)

Nakon Murkovih navedenih riječi moglo bi se postaviti pitanje jesu li doista prve tiskane kajkavske knjige nastale pod utjecajem protestantskih tiskanih knjiga u Urachu kako to želi pokazati Matija Murko u svojoj knjizi i još neki autori u svojim radovima?

Stvari ipak izgledaju drukčije

Prvo treba iznova razjasniti postojanje i rad tiskare u Nedelišću o kojoj danas ima relevantnih radova, potom nešto više reći o prvoj tiskanoj kajkavskoj knjizi u Nedelišću i Varaždinu, a onda i o Antunu Vramcu za kojega već sada ističem da on nije pripadao protestantskom krugu kako je to Murko istaknuo.

U doba pisanja svoje knjige Matija Murko je pred sobom imao knjigu Franje Bučara (1910; 1913) i Ivana Kukuljevića kod kojih baš i nije sve onako kako oni pišu u vezi sa spomenutom tiskarom.

Dosad najopširniji rad o tiskari u Nedelišću nalazimo u prilogu pretiska Pergošićeva *Decretuma* (1574., pretisak 2003.) iz pera Zvonimira Bartolića (1930.–2009.) koji je spomenuti *Decretum* u faksimilu i latiničnoj transkripciji priredio za tisak (2003).

Za ovu prigodu koristim Bartolićev tekst koji je objavljen pod naslovom: *Hrvatska tiskara u Nedelišću u doba Zrinskih*. Evo podnaslova u tom radu: *Zašto tiskara u Nedelišću?* (403–409), *Rad tiskare u Nedelišću* (410–413), *Što je tiskano u Nedelišću?* (413–416), *Kontroverze o tiskari u Nedelišću* (416–420), *Bedekovićeva potvrda o tiskari u Nedelišću* (420–423). Drugi je Bartolićev prilog uz pretisak tekst pod naslovom: *Decretum Ivanuša Pergošića* (424–470).

Budući da znatiželjan čitatelj može Bartolićeve tekstove danas pročitati, ja ću ovdje svratiti pozornost samo na neke dijelove teksta. Vidjeli smo gore da je Murko naveo kako je Juraj III. Zrinski u Nedelišću utemeljio tiskaru koja nije dugo djelovala, jer je 1586. premještena u Varaždin. Je li to točno, pokazat ću sljedećim dijelom svog izlaganja. Ono što je sigurno jest da je Pergošićeva knjiga tiskana 1574. godine u Nedelišću, jer tako stoji na naslovnici *Decretuma* da je „Štampan v Nedelišću leto našega zveličenja 1574.“ Jesu li prije te godine doista

tiskane i Bučićeve knjige: *Novi zakon, Kerstajanski nauk i Contra praesentiam corporis et sanguinis Christi in sacramento Eucharistiae* kao što je to naveo Ivan Kukuljević (1881, 1822: 45–46, 1851: 150),⁴ zasad nema materijalnih dokaza.⁵

Ono što je poznato oko tiskare u Nedelišću, jest ono što je predhodilo njezinu radu. Kod Bartolića čitamo:

Iz godine 1574., 7 veljače, postoji naredba Maksimilijana II. Ladislavu Banfyju iz Donje Lendave, u kojoj se u uvodu kaže: Saznali smo da je neki od našeg vojvode zbog svog arijanskog krivovjerstva prognani iz Sedmogradske tiskar stigao nedavno na tvoje dobro u Lindvi (Lendavi) i na tvom posjedu – u prvom redu na mađarskom jeziku – tiska krivovjerske knjige i javno ih prodaje. (Bartolić 2003: 410–411)

Bartolić navodi da je taj dopis bio upućen na krivu adresu, no ipak opravdan, jer je na imanju Nikole Banfyja, brata Ladislavova doista živio i radio tiskar Rudolf Hoffhalter koji je u Donjoj Lendavi tiskao tri knjige protestantskoga propovjednika Jurja Kulčara: *Kratka pouka o pripravi na smert*, Lyndvae 1573.⁶ Druga je knjiga *Prepiranje vruga s pokojnikom koji čini pokoru*, Also Linduan 1573.⁷ Treća knjiga je *Postilla evanđelja koja se po kršćanskoj općini po običaju čita i navješćuje kroz čitavu godinu*, Also Lyndvan, 1574.⁸

Dakle, iz predočenih se naslova razabire da je Rudolf Hoffhalter boravio u Donjoj Lendavi prije dolaska u Nedelišće gdje ga je smjestio Juraj Zrinski. Zašto u to mjesto? U Nedelišću je tada bila tridesetnica (carinarnica) kroz koju su prolazili svi oni koji su iz Hrvatskoga primorja svoju robu vozili u Požun, Beč i dalje. Prema tome to je mjesto bilo idealno da se *Decretum* tu može nabaviti jer je upravo ta knjiga mogla dobro doći i trgovcima.

⁴ Ivan Kukuljević u svom *Arhivu za povjestnicu jugoslavensku* uz ostalo piše da je „Zrinskova tiskara preseljena u Varaždin, gdje su god. 1587. kod tiskara Manela, kako ćemo niže vidjeti, dvije knjige tiskane.“ (1851: 150) Dakle autor ne zna da je 1586. godine u Varaždinu tiskana i Vramčeva *Postilla*.

⁵ No da su takva djela mogla biti tiskana prije 1574. godine svjedoči Zagrebačka biskupska sinoda kojoj je predsjedao biskup Juraj Drašković 8. ožujka 1574. godine; na Sinodi su osuđena Bučićeva djela. Od tada se Bučiću gubi svaki trag. No danas je poznato ipak jedno njegovo pismo (autograf) od 28. rujna 1579. godine, nalazi se u Budimpešti, Mađarskom nacionalnom zemaljskom arhivu br. 07757 P 1313 (Busciacs/Bwchych/ Mihaly Lukács deák, turnisevári számtatóhoz, 1579, szept. Csáktornya). Pismo je objavio Đuro Franković (1945.–2016.) pod naslovom: *Pismo propovjednika Mihaela Bučića (1579.) o zaštiti kmetova u Peklenici, u ozračju vjerskih i gospodarskih zbivanja u Međimurju* (Franković 2016: 86–98).

⁶ Knjiga je posvećena Nikoli Banfyju (1547.–1593.) s datumom 28. kolovoza 1573. Usput spomenuto, sestra Jurja Zrinskoga Uršula Zrinski bila je supruga Nikole Banfyja.

⁷ Knjiga je datirana sa 7. listopada 1573. i posvećena Jurju i Krištofu Zrinskom (Bartolić 2003: 411).

⁸ Posvećena je Nikoli Banfyju s datumom 12. svibnja 1574. Svi su naslovi na hrvatskom jeziku preuzeti iz Bartolićeve rasprave (2003: 411).

Mogli bismo postaviti pitanje kada je Hoffhalter došao u Nedelišće? Ako imamo na umu da je zadnja knjiga tiskana u Lendavi imala posvetu s nadnevkom 12. svibnja 1574. a Pergošićev *Decretum* ima posvetu Jurju Zrinskom s nadnevkom 13. kolovoza 1574., onda je moguće da je Zrinski tiskaru Hoffhalteru i njegovim pomoćnicima pružio utočišće između ta dva datuma, možda već u svibnju, jer se za tisak Pergošićeva pravnog djela trebalo pripremiti.

Zbog zanimljivosti jezika i sadržaja navodim tekst Pergošićeve posvete *Decretuma* u latiničnoj transkripciji.

Pergošićeva posveta je naslovljena:

Velikomu i zmožnomu gospodinu, gospodinu Jurju Zrinskomu vekovečnomu knezu od Zrinja, cesarove i kraljeve svetlosti na Vugersksom orsagu tarnikmeštru, tolnačniku i kapitanu vse dobro od Boga svomu milostivomu gospodinu želje.

Ljudie su razlučeni od niemih stvari, razumom i pametjum, da znaju v svojem žitku pravdenim opitanjem deržati dobar red, koji prepovida v svakom poslu nepravicu, i zapovieda pravicum živeti. Nie listor polag svojega hotienja, i polag pripečanja kako pogani niednih terplivnih pravd niemajuči daleko od pravice blude i listor takove pravde čine, koje se njih poglavju vide. Zato su vsaki narodi i orsagi kerstianski polag svojih običajev na razlučnie barbarušev i poganov hoteli napraviti neki put i fundamentom pravd poleg kojih bi vsake svade, poimene koje bi za marhu, za imienje i za vsake fele nesložnosti ishadale, ravnali i opitavali pravdeno. I Sloveni⁹ i Horvati pokedobe su kerstjansku veru počeli valovati, i z vugerskim ladanjem v jednoj složnosti biti, vse dosedobe su jednake i listor v malom dugovanji rzalučne z Vugri pravde imali, kojimi i vezdanje vrieme živu. Mozibiti niesu Vugri teh pravd znova ni zmislili ni napravili, da imaju početak od pravd Francije orsaga, koje je odonud Karol kralj donesal. Ništarmenje su zato i predemtoga i ponomonoga, i vugerski kralji i vsa občina teh orsagov koteri pod vugersku korunu sliše, neke naprave k tem pravdam prinačinili i napravili, što se je videlo ljuctvu i občine hasnovito i pravdeno biti. Zato gda bih jaz bil i s knjig to poznal, da svecke pravde niesu Bogu protivne, na kojih je primernost hotel svoje svete pravde dati, kotere su put našega žitka. I videl bih bil da vsaki kerstjanski narodi, jošče i pogani, vsake fele knjige imaju domačim svojim jezikom popisane. Po opomenenji nekih dobrih ljudi koji

⁹ Stanovnici Slavonskoga kraljevstva. Dakle Pergošiću je bilo jasno da stanovnici kraljevine Slavonije i Hrvatske (južno od rijeke Kupe) čine dva različita politička tijela. Stoga je posve jasno da su gradovi Zagreb, Varaždin i Križevci smješteni u Slavoniji; Zagrebačka biskupija se nalazila u Slavoniji, jezik koji je narod u njoj koristio latinskim nazivom bio je *lingua sclavonica* i prijevodu *slovenski jezik*. Dakle naziv *kajkavski* tada nije postojao, znamo da je taj naziv izmišljen u 19. stoljeću u doba formiranja slavistike kao znanosti. Osim toga, Pergošić *Decretum* (1574.) piše na *slovienskom jeziku*. Uz to možda još nešto. Naime, u zapadnoeuropskim zemljama, u kojima je latinski jezik bio govorni i administrativni, nisu za slavenske jezike postojale razlike u nacionalnim nazivima jezika, nego su za jezik u kraljevstvu Slavonije rabili samo *lingua sclavonica*, za južnoslavenske *lingua illyrica*. Stoga je posve razumljivo da je kod pojedinačnog slavenskoga naroda latinska sintagma mogla biti zamijenjena s analognim nazivom jezika na kojemu je knjiga tiskana i namijenjena domaćem čitateljstvu. To nam najbolje pokazuje Antun Vramec u predgovoru svoje *Postille* (1586.) o koj će ovdje biti riječ. Uputno je vidjeti: Hadrovics (1987: 33–39); Velagić (1997: 37–58); Pesty (1882: 65–101); Jembrih (1992: 99–129).

se svoje domovine počtenju i dobru glasu raduju, prijev ta mal trud, da od Vrbevcu Ištvanu popisano Decretom (koteroga je Laslou kralj otec Lajuša kralja koteri je na Muhaču poginul gda bi se pisalo od Božjega poroda 1514. leto ze vse gospode i občine voljum poterdil) na slovienski iezik koliko sam ga mogal razmeti ispišem, onem na hasan koteri bi slovenski te knjige čtali. Kojeqa jaz hoteč včiniti štampati Vašega Gospoctva štamparem, kojeqa vaše gospoctvo dopelja na korist i odičenje ovih nevoljnih zaverženih ostankov orsaga. Da od toga nie totu potrebno govoriti, jer to vsaki koji ima kakov razum vidi da bi to bil pravi fundamentum prave plemenite i gospocke nature nositi pasku na odičenje rieči Božje, i na obrambu od neprijateljjev svoje domovine: koteru čini Vaše Gospoctvo gledajuči što su dobra prava kerstjanska gospoda činila. A ako bi i na nikoga Vaše gospoctvo ne gledalo, ima na što doma gledati: na pokojnoga i srečnoga spomenenja i dobroga glasa gospodina i oca svojega Zrinskoga Miklovuša, koji tem orsagom i v banstve posluži, i v krajišnjem Sigeckom gradu ze vnogimi kerščeniki i vitezi teh orsagov polag vere kerstjanske i cesarove svetlosti kako je Bogu bilo vgodno vmre. I zato kako se branjenje i Božje rieči orsaga gospode dostoji, tako je potrebno njim pravde znati da pravo znaju pod sobum buduči pravde činiti: krive kaštigati, a nekrive braniti. Mozibiti niesu v teh knjigah vsake pravde popisane, da listor kažu moduš i fundamentum kako se imaju pravde činiti. Zato koj razume fundamentum laglje i druga bude razmel. A molim se V.(ašemu) Gospoctvu da od mene ta mal trud z mojim službum za dobro prime. Bog Vsemoguči na vnoga lieta v dobrom zdravju i v dobroj sreči za vsem svojim dragim gospockim rodom V.(aše) Gospoctvo zderži.

V Nedelišču v petak po Lovrenčeve,¹⁰ gda bi se pisalo od naroda¹¹ našega Zveličitel Ježušu M. D. LXXIII leto.

V.(ašega) G.(ospoctva)
ponizni sluga
Ivanuš Pergošič

Nejasnoće oko Hoffhalterove tiskare nakon otisnutoga *Decretuma* (1574.)

Spomenuto je gore da je M. Murko naveo kako je tiskara iz Nedelišća prenesena u Varaždin 1586. godine (Murko 1927: 22). Jasno za to nije naveo nikakav uvjerljiv podatak, već se poziva na Ivana Kukuljevića, koji je uz ostalo, pisao:

[...] Što je poslie ove jedine nama poznate knjige u Nedelišču tiskano, ne zna se. Po svoj prilici premještena je kasnije, kad gore spomenuti Rudolf Hoffhalter u Veliki Varadin otide, Zrinjskova tiskarna u susjedni Varaždin, gdje su god. 1587. kod tiskara Manela, kako ćemo niže vidjeti, dvě knjige tiskane. (Kukuljević 1851: 149–150) [ě čita se kao je, ije, A. J.]

¹⁰ Bio je to 13. kolovoza 1574. Tekst posvete prenio sam iz Bartolićeva izdanja *Decretuma* (2003: 203–204).

¹¹ *od naroda znači od poroda, rođenja*. Ovdje treba spomenuti da je na kajkavskom govornom području i prije tiskanja Pergošićeva *Decretuma* (1574.) bilo pisanih tekstova pravnoga sadržaja, kao na primjer tzv. *Čunčićev list* (1521.). O njemu vidi Jembrih 2014: 7–15.

Vrlo je indikativno pa i smiješno da se ta Kukuljevićeva pretpostavka u kasnijim radovima (i još danas) uzima kao istinita tvrdnja.¹² Kad se slična konstatacija pojavi u *Hrvatskoj općoj enciklopediji*,¹³ onda čovjek doista mora pitati, piše li se enciklopedija prepisivanjem starih podataka koji nisu relevantni, odnosno, zašto autori članaka u enciklopediji ne prate novija istraživanja iz dotične tematike o kojoj čitatelju podastiru podatke? Odgovor bi trebali dati urednici i autori natuknica u enciklopediji.

Bez obzira na pretpostavke (i tvrdnje), da je iz Nedelišća Hoffhalterova tiskara prenesena u Varaždin, ipak je najadekvatniji zaključak u svom radu donio mađarski istraživač Gedeon Borsa koji navodi da je Rudolf Hoffhalter već u 1574. došao u rumunjski grad Hermannstadt (mađ. Szeben, danas Sibia), navodeći da je tiskarski materijal (slova, ukrasni klišeji) Hoffhalterove tiskare bio korišten i početkom 17. stoljeća. Stoga je ispravno zaključio: „Tatsächlich hat die Typographie von Varaždin (1586–1687) mit Hoffhalters Druckerei gar nichts zu tun.“ Ili u slobodnom hrvatskom prijevodu ovaj citat:

Prva sibijska knjigotiskarska radionica (1525–1530) već je bila izgubljena. Za novo tiskarsko opremanje poslužila je zaliha pribora koji je Rudolf Hoffhalter naslijedio od oca i već ga koristio u Donjoj Lendavi i u Nedelišću u Međimurju. Ne zna se što se dogodilo u Međimurju, pa je Rudolf Hoffhalter 1574. došao u erdeljsko središte donijevši sa sobom tiskarski pribor.¹⁴ (Borsa 1996: 126–127)

Kad je riječ o Rudolfu Hoffhalteru, valja spomenuti da je njegov otac Rafael Hoffhalter, također tiskar, bio iz Poljske s dodatkom prezimenu von Skrezetusky. Poljsku je morao napustiti, vjerojatno iz vjerskih razloga, i počeo s radom u Nizozemskoj potom u Švicarskoj. u Zürichu je rođen Rudolf. Rafael je godine 1555. došao u Beč gdje je razvio tiskarsku djelatnost većih razmjera. Budući da je Beč tada slovio kao protivnik protestantske vjere, t. j. Ferdinand I. nije trpio u gradu protestante, pa je Rafael Hoffhalter otišao 1562. u Debrecin (Mađarsku) gdje na vidjelo, kao tiskar, dolazi 1565. kada tiska Blaža Vereša (Wörös Balas)

¹² Vidi: Jembrih (1986: 29–45). Smiješna je konstatacija koju čitamo u knjizi da je Juraj Zrinski u Nedelišću osnovao tiskaru koja je kontinuirano radila četrnaest godina (Jelčić 2004: 81–82).

¹³ U knjizi 7. iste, 2005, navodi se da je tiskara nakon tiskanja Pergošićeva *Decretuma*, iz Nedelišća ubrzo premještena u Varaždin, a zatim u Mađarsku.

¹⁴ Borsino gledište prihvaća i Anite Andree Széll (2016: 28): „Für die Wiederbelebung der Hermannstadter Offizin spielte auch Rudolf Hoffhalter eine bedeutende Rolle, da ein Grosteil seines Typen- und Dekorationsbestandes nach 1574 nach Hermannstadt kam.“ (Za ponovno uspostavljanje tiskare u Sibiu odigrao je značajnu ulogu i Rudolf Hoffhalter, čiji je velik dio tiskarskoga i ukrasnoga pribora nakon 1574. došao u Sibiu/ Hermannstadt). Vidi još: Borsa (1965: 12–16).

mađarski prijevod Werböczyjeva latinskoga *Decretuma*.¹⁵ Iz Debrecina Rafael Hoffhalter odlazi u Nagyvárad (Orandea u Rumunjskoj); godine 1566. je u Alba Julia (Rumunjska) i tu mu se gubi trag. No njegov sin Rudolf u razdoblju od 1567. do 1570. u Orandei (Nagyváradu). Budući da je erdeljski knez Stjepan Bathori izdao 17. rujna 1571. odredbu o cenzuri kojom se zabranjuje tiskanje protestantskih knjiga, Rudolf Hoffhalter se toj odredbi nije htio pokoriti, jer ipak on živi od tiskanja knjiga, pa je napustio Erdelj (Sedmogradsku, Siebenbürgen) te se 1573. javlja kod protestantskoga velikaša Nikole Banfyja u Donjoj Lendavi. Kao što je rečeno, tu Rudolf Hoffhalter nije mogao dugo ostati, Maksimilijanov dopis primorao ga je napustiti Donju Lendavu a utočišće mu je pružio Juraj Zrinski u Čakovcu, ponajprije, a onda je uspostavio svoju tiskaru u Nedelišću (Borsa 1968, Borsa 1970: 225–229; Gulyás 1930: 198–208; Fitz 1961: 156–161; Soltész 1957) odakle je otišao u Sibiu tadašnju Sedmogradsku (Transilvaniju, danas Rumunjska) odvezavši tiskarsku prešu i potrebni tiskarski materijal. Toliko zasad o Rudolfu Hoffhalteru.

Ivan Manlius prvi tiskar u Varaždinu (1586.–1587.)

Ivanu Manliusu pripada trostruki tiskarski primat. On je prvi tiskar u Ljubljani (Berčić 1968: 45–49; Reisp 2001: 20–40), prvi tiskar u Burgenlandu (Gradišću, tadašnjoj zapadnoj Ugarskoj) (Simmelweis 1972: 7–52) i prvi tiskar u Varaždinu (Jembrih 1986: 29–45; 1998: 63–74). O Manliusovoj tiskari ima podosta disparatnih napisa u hrvatskim časopisima; u svojem sam članku kronološki predočio 33 različita mišljenja o njemu i njegovoj tiskari. Većina autora, bez ikakvih argumenata, seli Hoffhalterovu tiskaru iz Nedelišća u Varaždin. Budući da je poznata sudbina Hoffhalterove tiskare u Nedelišću koju je on uzeo sobom u

¹⁵ O suodnosu Vereševa i Pergošićeva prijevoda Werböczyjeva *Decretuma* vidi: Nyomárkay (2015: 1–24). Na hrvatskom jeziku dostupna je sljedeća literatura o *Dekretumu* i Ivanu Pergošiću: Hajnal, Pergošić (1907: 321–327), Ivšić (1937: 183–195), Putanec (1979: 123–136, 1982: 269–277, 1983: 333–337). Istvan Werböczy (1458. – 1541.) na latinskom jeziku 1517. u Beču izdao isti *Decretum*. Blaž Vereš dao ga je tiskati na mađarskom u Debrecinu 1565. Kajkavsko se izdanje sastoji od tri dijela pa je poznat i pod nazivom *Tripartitum*. Prvi dio govori o plemstvu, o plemićkim pravima, privilegijima, o crkvenim nadarbinama, kraljevskim darovnicama, nasljeđivanju plemićkih dobara, o razgraničenju plemićkih posjeda, o bračnom imovinskom pravu, pravu žena, o pravu sinova, o tutorstvu, o cijenama pokretnina i nekretnina, cijena stoke, o mjerama itd. Drugi dio govori o zakonima unutar hrvatsko-ugarske države, o statutima, običajima, privilegijima, o pečatima, njihovoj vjerodostojnosti i krivotvorinama, o sudskim postupcima, kakav treba biti sudac itd. Treći dio *Decretuma* posvećen je posebnim pravima u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Erdelju, o kaznama za ubojice, zločincima, o pravnoj regulaciji slobodnih kraljevskih gradova itd.

Sibiu, jer u Nedelišću ili Čakovcu teško da je bila konzervirana da bi za dvanaest godina mogla iznova koristiti Manliusu u Varaždinu kako su to mnogi navodili. O Ivanu Manliusu piše Karl Semmelweis, uz ostalo, ovo:

[...] *Manlius kam vermutlich 1562 aus Württemberg nach Laibach, wo er zunächst eine Buchhandlung eröffnete, i der er in erster Linie die bei Ungnad in Urach und Tübingen für die Protestanten Sloveniens gedruckten Andachts- und Schulbücher, die wegen der damals gehandhabten strenge Zensur nur auf Umwegen nach Laibach gebracht werden konnten, verkaufte. Das Geschäft ging anscheinend sehr gut, denn er brachte es bald zu ansehen und wurde auch in den Bürgerstand Laibachs aufgenommen.* (Semmelweis 1972: 8)

Branko Reisp u svojoj knjizi o Manliusu, uz ostalo, zapisuje:

[...] *Spomladi leta 1575 pa je ljubljanski meščan in knjigoteržec Janez Mandelc zaprosil deželne stanovne, naj mu dovoljijo urediti tiskarno. Stanovi so mu prošnjo zaradi negotovega položaja reformacijskega gibanja sprva odbili, vendar je tiskar ob podpori vplivnih zagovornikov – magistra Jurja Dalmatina, [...] poleg Trubarja naš najimenitnejši pisec 16. stoletja, si je že v študijskih letih na tübinski univerzi zastavil za poglavito življenjsko nalogo prevod Svetega pisma v slovenščino.* (Reisp 2001: 20)

Kod Reispa dalje čitamo:

[...] *Poleti 1575 je tiskarna v Ljubljani že delovala. Prvi njen tisk ni ohranjen. Navaja ga baron Janez Vajkard Valasor – za njim pa drugi raziskovalci Mandelčevega dela – in posebej poudarja, da je to prvi ljubljanski tisk. Pisatelj Die Ehre des Herzogthums Crain namreč tole (v prevodu): Leta 1575 je prvič prišla tiskarna v Ljubljano. Tiskar se je imenoval Johannes Manlius. Pred vsem drugim je najprej natisnil v Ljubljani govor Janeza Saliceta zoper Turke dne 20. julija leta 1575.* (Reisp 2001: 20)

Kao što je poznato u povijesti ljubljanskoga tiskarstava, uzima se kao prva tiskana knjiga u Manliusovoj tiskari: *Jesus Sirah. Ali negove bukve (Latinski Ecclesiasticus) za vse žlaht ludi...Drukanu v Lublani, skuzi Ioannsa Mandelca M. D. LXXV. (1575.)* (Reisp 2001: 24). O životu i radu Ivana Manlisua (Mandelca) pisao je Karl Semmelweis (1972: 7–52), no kod Reispa čitamo:

O tiskarju in izdajatelju Jezusa Siraha in s tem začetniku ljubljanskega tiskarstva Janezu (tudi Janžu) Mandelcu, ki se je na svojih ljubljanskih tiskih podpisoval razen slovenske Mandelc tudi Mannel v nemških in Manlius v latinskih ter Manlin v edni hrvaški izdaji,¹⁶ se je ohranilo bore malo življenjepisnih podatkov. Kdaj in kje se je rodil, ni znano. (Reisp 2001: 25–26)

¹⁶ U Vramčevoj *Kroniki vezda znovič* spravljenja kratka slovenskim jezikom po D. Antolu pope Vramce kanoniku zagrebečkom ... Štampane v Lublane po Ivana Manline, leto M. D. LXVIII (pretisak: Jembrih 1992: 66–70).

Neki su autori tvrdili da je Manlius neko vrijeme radio u Urachu u tiskari u kojoj su tiskali hrvatski prevoditelji sa Stipan Konzulom na čelu, hrvatske knjige na glagoljici, ćirilici i latinici. Međutim, prema mojim istraživanjima takva tvrdnja nema uporišta u nikakvim sačuvanim arhivskim dokumentima.¹⁷

U Ljubljani je Manlius otisnuo oko trideset različitih knjiga na slovenskom, njemačkom i latinskom jeziku a među njima i jednu hrvatskokajkavsku – Vramčevu *Kroniku* (1578.) (Reisp 1963). Tiskanje slovenske *Biblije* Jurija Dalmatina Manliusu nije pošlo za rukom jer je Manlius morao napustiti Kranjsku u travnju 1582. godine. Posljednja knjiga, koju je tiskao u Ljubljani, bila je *Katekizam* (1580.).¹⁸ Nakon napuštanja Ljubljane Manlius je 23 godine, kao tiskar, djelovao na prostoru jugozapadne Ugarske (Semmelweis 1972), da bi se 1586. godine pojavio u Varaždinu gdje je tiskao tri knjige: Vramčevu *Postillu na vse leto po nedelni dni i po godovne dni*, u dva dijela 1586.¹⁹, Pergošićevo latinsko djelo *Prefationes et Epistolae...*, 1587. (Jembrih 2014a: 93–119) i djelo Blaža Škrinjarića *De Agno paschali...* 1587.²⁰

No ovdje, kad je riječ o tim djelima, treba ipak još jednom navesti nedopustive pogriješke u najnovijim povijestima hrvatske književnosti, pogovo kada je riječ o spomenutim tiskarama u Nedelišću i Varaždinu. U knjizi Dubravka Jelčića, uz ostalo, čitamo:

[...] U nešto manjim razmjerima zahvatio je protestantizam i kajkavski dio sjeverne Hrvatske. Bila je to varijanta protestantizma, kalvinizma, a proširio ga je u Međimurju grof Juraj Zrinski, sin proslavljenog branitelja Sigeta. Protjerao je iz Međimurja katoličke svećenike i doveo kalviniste, podigao tiskaru u Nedelišću (1572.) koja je radila punih 14 godina (!?, A. J.) i tiskala *Novi zavjet* i *Katekizam Mihajla Bučića*, vjerojatno najstarije kajkavske knjige

¹⁷ Vidi: Jembrih (2007). Prema tome ono što piše u *Wikipedia der freie Enzyklopädie* nije relevantan podatak za znanstvena istraživanja! Nije mi jasno kako neki autori preuzimaju nešto što uopće nema dokaza za Manliusov boravak u Urachu u spomenutoj tiskari. To čini i autor: Schantl (2009: 137). Stereotip ne može nikako biti znanstveni doprinos. Vidi još: Jembrih (2018: 65–136, 2019: 72–84).

¹⁸ Pretisak tog *Katekizma* tiskan je 1986. u Fresachu Koruška/Austrija.

¹⁹ Danas dostupna u pretisku (oba dijela uvezana zajedno) koji je priredio za tiska i pogovor napisao Alojz Jembrih (1990).

²⁰ Janko Berčić će zapisati: „Janž Mandelc se je po izgonu iz avstrijskih dežel najprej zatekel na Madžarsko. V letih 1582–1584 je delal pri grofih Batthyány v Güssingu (Német-Ujvár) in natisnil nekaj madžarskih in latinskih del. Leta 1586 ga je hrvaški grof Juraj Zrinjski starejši poklical v Varaždin, kamor je bil to leto iz Nedelišča premestil svojo hrvaško tiskarno, da bi namesto odišlega Rudolfa Hoffhalterja vodil njeno delo.“ (Berčić 1968: 48) Dakle i taj autor tvrdi da je Hoffhalterova tiskara iz Nedelišča premještena u Varaždin, iako je, s vjerojatnošću, dokazano da je tu tiskarsku prešu odnio sobom u Sibiu Rudolf Hoffhalter. Bilo kako bilo, Ivan Manlius je u Varaždinu tiskao na svojoj tiskarskoj preši gore navedene knjige. Osim toga, u Varaždinu je u to doba bio hrvatski ban Tomo Erdödy (1558. – 1624.) pa je on mogao Ivana Manliusa (o. 1532. – 1605.) pozvati u Varaždin a ne Juraj Zrinski!

uopće. Bilježnik i županijski sudac Ivan Pergošić (?–1592.) tiskao je u njoj prijevod zbirke hrvatsko-ugarskog običajnog prava Decretum ... (1574.), a jedan od najobrazovanijih naših ljudi onoga vremena Antun Vramec (1538.–1587.), svećenik, hrvatski kroničar i povjesnik, objelodanjuje malo zatim svoje prvo djelo, Kronika vezda znovich spravliena... (1578.), pregled svih povijesnih događaja od početka do godine kada je knjiga izašla. Pred smrt tiska i drugo djelo Postila ... (1586.) ... (Jelčić 1997; 2004: 81–82)

Bez obzira na nespretnu artikulaciju autora, izlazi da su Vramčeva djela kao i Pergošićevo djelo tiskana u istoj tiskari u Nedelišću što svakako nije istina! Vrlo je indikativno kada jedna knjiga postaje studentski učbenik, a da autor uopće ne pozna djela kajkavske književnosti 16. stoljeća. Tako Marko Dragić 2006. piše:

[...] Kajkavsku Hrvatsku zahvatio je kalvinizam, a proširio ga je u Međimurju grof Juraj Zrinski, sin proslavljenog branitelja Sigeta. Protjerao je iz Međimurja katoličke svećenike i doveo kalviniste. U Nedelišću je 1572. godine podigao tiskaru koja je radila 14 godina (sic!) i u njoj je tiskan Novi zavjet i Katekizam Mihajla Bučića. (Dragić 2006: 15)

Dakle o Pergošićevu djelu ni spomena, makar je autor, kako vidimo, prepisao rečenice iz Jelčićeve knjige. Netko bi mogao primijetiti i reći, čemu čuđenje, kad su na sličan način prošli Ivan Pergošić i Antun Vramec u knjizi *Dva tisućljeća pismene kulture na tlu Hrvatske* (Katičić, Novak 1987).²¹

Je li Antun Vramec protestantski pisac?

Budući da se u nekim tekstovima hrvatskih povjesničara književnosti Antuna Vramca paušalno svrstava u krug hrvatskih protestantskih pisaca, držim da su takve tvrdnje danas neopravdane, jer nemaju uporišta u njegovim djelima. S takvom tvrdnjom počeo je Franjo Bučar 1900. godine kada je pisao:

Vramec je bez sumnje također protestantizmu naginjao [...]. Poradi protestantizma protjeran sklonio se je u Ljubljanu, od kuda se je ali naskoro povratio. Na nj su računali Truber i drugovi za prevođenje hrvatskih protestantskih knjiga u Tübingenu. Po svojoj prilici vratio se je natrag u krilo katoličke vjere, jer je kasnije izdao Kroniku troškom biskupa Đure Draškovića. (pretisak Kronike 1992)

²¹ Isto je izdanje knjige tiskano i na njemačkom jeziku 1990. U oba su izdanja izostavljani Ivan Pergošić i Antun Vramec. Možda ta dvojica autora kajkavske pisce Pergošića i Vramca ne smatraju dijelom kulture i pisane riječi na tlu Hrvatske? Takav propust si ne može dopustiti hrvatska povijest tiskane knjige pa ni hrvatska filologija! To je opća sramota da neki hrvatski „autoriteti“ u javnost (u svijet) šalju okrnjenu povijest hrvatske kulture i književnosti. Sramota bez presedana!

Takav Bučarev diskurs o Vramcu, danas više ne prolazi, jer ipak imamo provjerenih podataka i radova koji Bučarevu paušalnu tezu opovrgavaju.

U Ježićevoj *Povijesti hrvatske književnosti* (1944., pretisak 1993.), o Vramcu čitamo, uz ostalo:

Jedan od vrlo učenih Hrvata svoga vremena bio je A. Vramec. doktor teologije, kanonik zagrebački, pa župnik Sv. Marka, i nakon različitih duhovnih i svjetovnih služba, konačno župnik u Varaždinu, gdje je i umro. [...] U Varaždinu je Vramec izdao godine 1586. dvije knjige svojih Postila: [...] prva s tumačenjima nedjeljnih evanđelja, a druga s tumačenjima evanđelja za ostale svece i blagdane [...]. Postila je po sadržaju i po tendenciji uperena protiv protestantizma i napisana da bude – kao ustuk protestantskoj Postili – pomoćna knjiga katoličkom kleru; posvećena zagrebačkom biskupu Petru Herešincu. Uza sve to je Vramec bio mnogo napadan, i to mu je ogorčavalo život. (Ježić 1944: 100–101)

Ovdje valja izdvojiti i sljedeći diskurs o Vramcu kojega je autor Mihovil Kombol u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti* (1961.):

Kad je 1574. vijećao u Zagrebu crkveni sinod, na kojem je osuđen Bučić, nalazio se je među prisutnima Antun Vramec [...], rimski doktor teologije i filozofije i nekadašnji kapelan svetojeronimskog zavoda, a sada zagrebački kanonik, arhiđakon i župnik sv. Marka u Zagrebu, koju će župu kasnije iz nepoznatih razloga zamijeniti za župu u Brežicama. Imajući zaštitnika u biskupu i banu Jurju Draškoviću, on se sigurno u taj čas nije nadao, da će ta ista crkvena stega, pooštrena poslije tridentskog sabora, nešto kasnije zahvatiti i njegov život, iako ne onako oštro kao u Bučićev, jer o njegovoj pravovjernosti nije nitko sumnjao. [...] Dušobrižnicima je bila namijenjena njegova Postila (1586.) u dva dijela, od kojih prvi sadržava homilije o nedjeljnim evanđeljima, a drugi o evanđeljima ostalih svetaca u godini [...]. Vramec je svoju Postilu sastavio, da se duše vjernika učvrste u pravoj vjeri. (Kombol 1961: 211)²²

Vrlo indikativna, pa i tendenciozna, su razmišljanja Krešimira Georgijevića (1969.) koji, također, u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti*, uz ostalo, piše:

Antun Vramec je svakako vrlo zanimljiva i značajna pojava u hrvatskoj književnosti druge polovice XVI. stoljeća. Njegova Kronika pokazuje smjelost i riješenost čovjeka koji želi da kaže istinu pod svaku cijenu. [...] Njezin otvoren i smion način pisanja povezuje je za slobodarski duh reformacije, dok su tekstovi evanđelja u Postili zavisni od hrvatske protestantske književnosti započete u Njemačkoj [...]. (Georgijević 1969: 54)

Moglo bi se zaključiti da je Georgijević u tom svom iskazu za primjer imao Matiju Murka, koji je, u vezi s Vramcem i njegovom *Postillom*, artikulirao svoje misli:

²² Što se Mihaela Bučića tiče, valja vidjeti: Klaić (1922: 474–478), Kidrič (1922/23: 360–378).

Iz Ratisponske Postile A. Dalmatina i St. Konzula preuzeo je barem jevanđeljske tekstove katolički pop i protivnik protestantizma Anton Vramec u svoju Postilu [...]. (Murko 1925: 94–106)²³

U šumi tako disparatnih iskaza o Vramčevom protestantizmu i pravovjernosti rimokatoličkoj Crkvi, danas čitatelja ostavlja u nedoumici.

Htjeti dobiti pravu sliku o Vramčevoj vjerskoj opredijeljenosti i djelovanju u Zagrebačkoj biskupiji, znači vratiti se izvornome tekstu *Postille* (1586.) koja ga izuzima od sintagme „protestantski pisac“ kojom je u prošlosti, u nekim povijestima hrvatske književnosti bio etiketiran. Ako se u cjelosti pročita Vramčeva latinska posveta *Postille* zagrebačkom biskupu Petru Herešincu († 1590., biskup od 1585. do 1587.),²⁴ odmah postaje jasno da je već u tom tekstu pokazao svoj stav koji ga nikako ne može svrstati u protestantski tabor pisaca.

Posveta biskupu Petru Herešincu u hrvatskome prijevodu glasi:

Najpoštovanijemu u Kristu ocu i gospodinu, gospodinu Petru Herešincu, biskupu svete zagrebačke Crkve i savjetniku svetoga carskoga i kraljevskoga veličanstva itd. gospodinu i svome najblagonaklonijemu zaštitniku, pozdrav i trajno dobro.

Prečesto razmišljajući (presvijetli vođo) kako su gotovo svi drugi kršćanski narodi na svijetu, navikli da se razborito i izvanredno brinu za svoje države i dok oni nastoje ne samo da u javnost dospije raznovrsna povijest i knjige što služe za razveseljavanje duha, nego i samo sveto Pismo kao i evanđeljske homilije, da bi jednostavne pučke duhove učvrstili protiv hereza, uz pomoć učenih muževa, prevodeći ih s latinskoga na narodni jezik.

Opazio sam, ne bez žalosti u duši, da ovaj naš hrvatski ili slavenski narod skoro ništa takovo nije sve dosad ni otkuda uzeo da bi mu se u rukama našlo, bilo da se to dogodilo zbog nebrige predaka, bilo zbog kakve druge nepravde vremena, što bi se doduše moglo znati. Hoteći stoga malo od dara Gospodnjega meni dana utrošiti za dobitak duša vjernih Kristu i pridonijeti kakvu pomoć provincijskim svećenicima koji se zbog oskudice svetih knjiga, napušteni, muče na više mjesta da suzbiju podmuklost staroga neprijatelja i njegovih sljedbenika, da duhove vjernika učvrste u pravoj vjeri: tumačenja (homilije) uz evanđelja nedjelja i drugih blagdana, po smjernicama svete Zagrebačke crkve, koja se obično u crkvi kroz čitavu godinu izlažu, izvedena iz različitih knjiga svetih otaca, ne u kakvu tešku i nejasnu stilu, nego

²³ Murkova konstatacija, da je Vramec „barem jevanđeljske tekstove preuzeo“ iz *Postille* tiskane u Regensburgu (1568.) što su je za Hrvate u zapadnoj Ugarskoj preveli, iz Brencijeve latinske *Postille*, Antun Dalmatin i Stipan Konzul, mislim da nema uporišta. U latinskoj posveti zagrebačkom biskupu Petru Herešincu, Vramec je naveo da je svoju *Postillu* uredio prema „iuxta cursum almae Ecclesiae Zagrabienensis“ što znači prema liturgijskom obredu Zagrebačke biskupije. To se i razabire po rasporedu evanđelja, čak više u drugom dijelu *Postile* „po godovne dni“ u kojemu su, uz opće svece dodani i sveci ugarske krune: sv. Ladislav, sv. Stjepan kralj, sv. Emerik, sv. Jalžabeta itd. Njihovi blagdani su iziskivali posebna evanđelja, a i prema njima su složene homilije. Dakle regensburška *Postilla* ne dolazi u obzir kao predložak Vramčevoj *Postilli* kako je to čitateljima htio suponorirati Matija Murko.

²⁴ O njemu vidi: Kolarić (1995: 273–274).

u stilu svima pristupačnu i prilagođenu duhovima čitatelja, na našem slavonskom jeziku, pod sretnim zaštitništvom tvoga imena, sad iznova složene, mislim da se moraju iznijeti u javnost, smatrajući da nikomu to ne mogu prikladnije predstaviti nego tebi, koji sve brige i nevolje (njima) opterećen u sebi promišljavaš, po božjoj volji postavljen na to mjesto, po najboljoj pravdi, uzvišenoj nevjerojatnim odobravanjem i radošću sviju, i od tebi povjerena stada Gospodnjega i radi širenja presvete katoličke vjere.

Tebi, najbolji vođo, koji si prvi pastir ovoga kršćanskoga slavonskoga naroda, kažem, s punim pravom moramo posvetiti i poslati ovo moje probitačno kratko slavensko djelo, da podkrijepljeno tvojom zaštitom i sudom, sigurnije i slobodnije iziđe na svjetlost dana, i da se svima omogući da ga čitaju.

I stoga te opet i opet molim, da ovaj trud već povjeren tvojoj pažnji zbog jedinstvene tvoje blagosti i sklonosti, kojima si me uvijek okruživao i meni uvijek pravo i dobro savjetovao, među svojim štichenicima, napokon neprestanom sklonošću i milošću hoćeš poduprijeti.

Najbolji i najveći Bog neka te i za tvoju Crkvu i za kršćansku državu dugo čuva u cvatu i zdravlju.

U Varaždinu, na nedjelju „Veseli se“ (16. ožujka) godine Gospodnje 1586.

Iste najpoštovanije tvoje presvijetlosti ponizan sluga Antun Vramec, doktor i Plebanuš Varaždinske crkve. (Jembrih 1979: 239–306)

Analiziramo li tekst posvete u *Postilli* biskupu Herešincu, uočavamo nekoliko bitnih naznaka, koje isključuju dosadašnje, paušalne prosudbe u kojima se *Postila* promatrala kao djelo protestantskoga usmjerenja. Već samom činjenicom da je djelo posvećeno zagrebačkom biskupu, koji kod protestanata nije bio na dobrom glasu, znači da je *Postillu* odobrio, i možda, pomogao njezino tiskanje. Osim toga, Vramec i Herešinec su, prije nego je postao biskupom, zajedno sudjelovali u različitim povjerenstvima, crkvenim i kraljevskim u Zagrebačkoj biskupiji, tako da je razumljiva Vramčeva rečenica, a odnosi se na Herešinca „zbog tvoje jedinstvene blagosti i sklonosti, kojima si me okruživao i meni uvijek pravo i dobro savjetovao,“ zapravo govori o takvoj međusobnoj suradnji, a oslovljava ga i svojim *najblagonaklonijim zaštitnikom*.

Ako ovoj posveti dodamo činjenicu da je Vramec i svoju *Kroniku* (1578.)²⁵ posvetio zagrebačkomu biskupu Jurju Draškoviću (1525.–1587.),²⁶ koji je u svojoj biskupiji provodio smjernice zaključaka Tredentskoga koncila (1546.–1563.), onda je doista teško povjerovati da je *Kronika* pisana u protestantskom duhu, kako je to svojedobno bio tvrdio Nikola Radojčić (1928: 32). Nakon latinske posvete u *Postilli* (1586.) Vramec se obraća na hrvatskokajkavskom jeziku čitatelju, uz ostalo, riječima:

²⁵ Vidi pretisak *Kronike* (1992), priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih.

²⁶ O njemu vidi: Kolarić (1995: 255–266).

[...] ovo kratko *Postilla* našim materinskim slovenskim slovom i govorenjem spravil i načinil jesem, a kotero ovcam pastir i podložnikom ali sinakom plebanuš predkuvati, gospodar človek družine i ostali verni kerščenici doma i na stanu pročteti i navčite se Kristuševoga navuka mogu.²⁷ (Vramec 1586, pretisak 1990)

A naučiti (navčiti) se mogu zato što je *Postilla* napisana razumljivim materinskim jezikom koji je bio uporabno raširen u Zagrebačkoj biskupiji, a to je bio kajkavski; Vramec za nj ima naziv *slovenski naš materinski jezik*. Drugim riječima, on je izborom jezika točno odredio korisnike svoje knjige. Budući da takve knjige u Zagrebačkoj biskupiji nije bilo u tiskanome obliku, Vramec je odlučio da takvu priredi na narodnome jeziku i na korist svojim, po zvanju, svećenikčkoj subraći u Zagrebačkoj biskupiji. Zato piše u *Postilli*, I. dio, str. 226r, postavljajući pitanje: „Vnogi i vezda jesu bludnici (krivovjerci), ki ne veruju tvrdo [...] v svete svetosti oltarske, ter pitaju, kako to more biti?“ Riječ je o prisutnosti Kristovoj u Presvetom oltarskom sakramentu – Svetoj euharistiji, što su Kalvini odbacivali, a među njima i Mihalj Bučić, koji je na sinodi u Zagrebu 8. ožujka 1574. bio zbog takva pristupa i tumačenja osuđen isključenjem iz katoličke Crkve.

Ako se samo, spomenute činjenice uzmu u obzir, one su dostatne za spoznaju da konstatacija, koja glasi: „Antun Vramec [...] posljednje tri godine života proveo je kao župnik u Varaždinu, pridonoseći svojim stavovima učvršćivanju protestantizma“ (Budak 1994: 132), posve otpada jer ne odgovara istini. Isto tako, u vezi s Vramcem, otpada i rečenica koja se odnosi na Vramca: „[...] Kratko vrijeme djelovala je protestantska tiskara u Nedelišću, a 1586. tiska u Varaždinu poznati štampar Manlius-Mandl djela Antuna Vramca [...] u protestantskom duhu.“ (Ilijanić 1999: 15)²⁸ Moram istaknuti još jednu rečenicu koja pokazuje generiranje stereotipa kakav, ipak, u naše doba nema mjesta, bez obzira tko ga je i gdje pisao. „Pri oblikovanju svojih propovijedi, Vramec se služio hrvatsko-glagoljskim, ali i protestantskim izvorima, što je imalo za posljedicu sumnjičavost u njegovu pravovjernost.“ (Bratulić, Damjanović 2005: 258)²⁹ Autor(i) knjige u kojoj se ta rečenica nalazi, moglo bi se reći da robuju stereotipu. Ako je Josip Turčinović već 1979. jasno zapisao i ove rečenice, onda ne znam što čitaju naši

²⁷ Antun Vramec, „Milošču Božju i dobro, vsem vernim kerščenikom po Jezušu Kristušu želem i službu moju preporučan“, (*Postilla na vse leto ...* 1586). (Pretisak priredio i pogovor napisao Jembrih 1990.)

²⁸ Moram pripomenuti da je u Nedelišću tiskan Pergošićev prijevod na hrvatskokajkavski jezik, djelo pravnoga sadržaja i da ono kao takvo nije tiskano u „protestantskom duhu“! Vidi: Bartolić (1972: 65–78), Pergošić (2003).

²⁹ Prvi navedeni autor kao da je zaboravio da je priredio za tisak Turčinovićevu knjigu u kojoj je pokazano upravo suprotno. I osobno sam u svojim radovima naznačio izvore Vramčeve Postile i propovijedi u njoj. No, spomenuti autor(i) kao da to ne pozna(ju)!?

znanstvenici. Turčinović piše u svom članku: „*Antun Vramec u našoj kulturnoj historiji*“, uz ostalo, i ovo:

[...] *No već je sada jasno da pravi problem Vramca nije u odnosu prema protestantizmu, nego u isključivostima u našem kulturnom biću. Historijski je jasno da je Vramec odmah u slijedećoj generaciji po svoj prilici morao postati u najmanju ruku duhovni tuđinac; radilo se o dvije koncepcije reforme: njegovoj, koja je živo, makar i nejasno, htjela defeudaliziranu evanđeosku Crkvu, i kasnijoj, koja je tražila efikasnost svojih htijenja u zavedenoj disciplini sa sigurnim polugama u rukama, od kojih je jedna bila i razmahana prosvjetna djelatnost. Konstatirajmo tu činjenicu bez ulaženja u povijesno vrednovanje obiju koncepcija. To je dovoljno da bismo znali povijesnu sudbinu Vramčeva djela. Radi se o povijesnim isključivostima, koje su možda bile i nezaobilazne. No upravo zato želimo istaknuti da se posebna vrijednost jedne teologije uopće na da odrediti iz okvira danih isključivih stanovišta, nego tek sadržajnom analizom koja nadilazi i integrira te suprotnosti. Upravo tu je Vramčevo djelo kamen kušnje za našu kulturu. Jasno je da su reformacija i katolička protureformacija kao povijesne datosti međusobno isključive, u tome su jedna drugoj jednake. Ako pak naša kulturna historija ne može u prosuđivanju likova kakav je Vramec, izaći iz antitetičkih koordinata reformacija-protureformacija, onda je to znak da u našem kulturnom biću nema još prostora za sintezu različitoga; stalna potreba u nas za 'protestantiziranje' jest znak da su se s jedne strane protureformacijski akcenti u nas nametnuli kao oznake katoličke crkvenosti uopće, a s druge strane da i naša Crkva nije našoj kulturi još pokazala da ima u sebi dovoljno slobodnih prostora i za drukčija autentična nadahnuća. Samo na toj osnovi može Vramec biti problematičan u našoj kulturnoj povijesti.* (Turčinović 1979: 18–19)

Smatram da je ovime sve rečeno i da nema više potrebe za protestantiziranjem prvoga kajkavskoga teologa, Antuna Vramca, koji je u Zagrebačkoj biskupiji svoja djela pisao razumljivim hrvatskokajkavskim jezikom (Jembrih 1995: 241–225).

Budući da je danas dostupna knjiga Josipa Turčinovića (1933.–1990.), ona je posve skinula hipoteku protestantizma s Antuna Vramca i njegovih djela. Turčinović je, kao teolog, s pravom, primijetio da su se u hrvatskoj kulturnoj historiografiji s Vramcem i njegovim djelima bavili povjesničari i književni povjesničari, koji su ga gotovo anonimno uvrštavali u krug pisaca i religioznih mislilaca više ili manje bliskih protestantizmu. Takvi su se sudovi, nažalost, provlačili kroz srednjoškolske učbenike, ali i kroz znanstvene radove pojedinaca. Iz Turčinovićeve habilitacijskoga rada, izvorni naslov tipkopisa je: *Teologija Antuna Vramca* (1970.), tiskani oblik knjige naslovljen je: *Antun Vramec sporni hrvatski teolog* (1995.) i tiskana je nakon njegove smrti.³⁰ Knjiga je zapravo proizašla iz Turčinovićeve habilitacijskoga rada,³¹ u kojem nalazimo dokumentirani

³⁰ Knjigu je za tisak priredio Josip Bratulić pod gore navedenim naslovom.

³¹ Rad je Turčinović predstavio na Teološkom fakultetu u Zagrebu 1970. u čijem je arhivu i pohranjen. U radu autor nije nigdje spomenuo da je Vramec sporan hrvatski teolog. Spomenuti priređivač je vjerojatno htio svojim naslovom suponirati kako se oko Vramca, kao teologa, sporilo u kontekstu reformacijskih i rimokatoličkih pogleda na njegovu *Postillu* (1586.).

dokaz za tvrdnju da u Vramčevu „pravovjernost ne može biti dvojbe, jer nema doktrinalne točke za koju bi se moglo reći da je protestantska.“ Svoje razlaganje o Vramčevoj teologiji Turčinović potkrepljuje brojnim navodima iz njegove *Postille* (1586.), pri čemu utvrđuje da je Vramec bio teolog koji, polazeći od *Tridentskoga katekizma*, želi ostvariti što veće produbljenje vjerskoga znanja u vjernome narodu. Zanimljivo je da Turčinović uočava da Vramec za sakramente kaže da su Kristovi darovi koje plodnima čini Duh Sveti. Temeljni je sakrament krštenja kojemu Vramec posvećuje najveću pozornost od svih sakramenata. I na tome korpusu Vramčeve *Postille* Turčinović, analizom, pokazuje, da se Vramec u izlaganju o sakramentu krštenja, a onda i Euharistije, obilno naslanja na Tridentski katekizam (tzv. *Catechismus Romanum*) (Turčinović 1994).³² Osim toga, Vramec, kad se obraća čitatelju u *Postilli*, spominje taj Katekizam:

[...] *Ovce Kristuševe vnoge, gladom duhovnim prez reči i navuka Evangeliumskoga pogibaju i ginu. Obilneše stoga v Katekizmuše spravišča Tridentinskoga v predgovoru napisano najdeš.* (Vramec 1586 – VIII. pretisak 1990)

Stoga je posve točna i ova Turčinovićevo konstatacija:

Vramec je teološki vrlo zanimljiv pisac. Njegove stranice spadaju među najživlje tekstove što ih je starija naša književnost dala na hrvatskom jeziku. Njegovo je djelo svojom namjenom htjelo poslužiti tridentskoj katoličkoj reformi Crkve. (Turčinović 1979: 130)³³

Što se pak zaključaka Tridenstokoga sabora tiče, onda je svakako, s Vramčevom *Postillom* povezan zaključak donesen na petoj sjednici 1546. da su župnici ili njihovi zamjenici dužni barem svake nedjelje propovijedati vjernicima.³⁴ Eto, to su bile one poticajne okolnosti koje su Vramcu išle na ruku kod sastavljanja dvaju dijela *Postille na vse leto po nedelne dni* i *Postille spravlene po godovne*

³² Kad je u pitanju spomenuti Katekizam, onda treba imati na umu činjenicu da je rektor Bečkoga sveučilišta Georg Eder, u Vramčevo doba studiranja u Beču, također napisao: *Catechismus catholicus ex decreto Concilii Tridentini*, Brix. 1569, i *Methodus Catechismus catholici (ad Parochos)*, Lugdunum 1579. Nije isključeno da je Vramec poznao djela (i koristio se) njima, to više što mu je Eder bio profesor i rektor za vrijeme njegova studija u Beču (Jembrih 1981: 25–69).

³³ Na Turčinovićevo sam se razmišljanje oslanjao u svome radu: „Bogorodičin lik u Vramčevoj *Postilli* (1586).“ (Košić 2004: 35–50).

³⁴ Vidi: *Canones et Decreta sacrosanti oecumenici Concilii Tridentini* [...] 1903: 21–23; *Pri-svetoga i Opchienoga Tridentinskoga Sabora* [...] *Naredbe Sabrane i u četire dila razdigliene* [...] 1790: 6, gdje piše: „Među misnim ili božanstvenim dilovanjima pastiri sveta govorenja i spasonosna ponutkovanja, s istim materinim jezikom u svaki dan svetačni istumačiti će, i ista u sarcu svijju nastojat će usaditi, i puk u zakonu božanstvenomu uvižbati.“ (Ovaj tekst transkribiran je u suvremenu latinicu).

dni na vse leto (1586.)³⁵ u kojim ga prepoznajemo kao izvrsnog teologa druge polovice 16. stoljeća u zagrebačkoj biskupiji.

Moglo bi se postaviti pitanje, uza sve što je dosad rečeno, koje su oznake Vramca teologa? Na to pitanje je svojedobno odgovorio fra. dr. sc. Tomislav Zdenko Tenšek (1943.–2007.), na Znanstvenom skupu u Brežicama (13. prosinca 1993.):³⁶

Prema Turčinoviću Vramec se bavi relativno uskim krugom tema na koje se često navraća. Ali to su istodobno osnovne teme kršćanske vjere i života. Do njih dolazi čitajući sv. Pismo u kojem pronalazi Isusa Krista Bogočovjeka, Mesiju, Spasitelja, poslana od Oca i šiljaoca Duha Svetoga. Isus Krist je temelj i glava Crkve, konačni sudac svijtu, o kojem govore Pisma i svi proroci. Na temelju Riječi Božje 'evanđeliuma', 'dobre vesti', kako Vramec prevodi riječ 'evanđelje', rađa se vjera ljudi u Isusa Krista srcem usvojene, ustima ispovjedeni i životom ostvarena. Crkva je mjesto gdje se propovijeda Riječ, dijele sakramenti i opraštaju grijesi. Ona je kraljevstvo Kristovo i kršćanska egzistencija u službi bližnjemu. U spekulativnoj teologiji Vramec se zaustavlja na bitnome, Bog čovjekoljubac šalje svoga Sina koji je preegzistirao u trojstvenom Božjem životu, utjelovio se 'oberh nature' po Duhu Svetome i rođen od Djevice Marije. On je Posrednik ('polhodec') između Boga i ljudi. U govoru o Crkvi u središtu Vramčeva izlaganja stoji Isus Krist koga gleda i vjerom čuti skupljena zajednica. Očito, Vramec je duboko svjestan značenja liturgijske zajednice koja se okuplja na sastanak s Kristom gdje se lomi kruh riječi. Za njega je zajednica živi organizam koji se okuplja oko živoga Krista. Kroz Krista i zajednicu Vramec promatra i bitnu ulogu svećenika, odnosno duhovnih pastira (biskupa, pastira propovjednika i učitelja). Njihova je dužnost da 'hrane narod spasonosnom evanđeoskom riječi'. Crkva je za Vramca 'draga Božja obćina', 'spravišće' Božje. Govoreći o strukturi Crkve Vramec stvara stanovitu dvodijelnost između Crkve kao duhovne zajednice (laićka Crkva) i Crkve kao hijerarhijske stvarnosti (vladajuća Crkva), čime želi ukazati na potrebu evanđeoske reforme feudalizirane katolićke Crkve u kojoj ima previše državnićkoga načina ponašanja, koristoljublja, simonije, neukosti klera. [...] U pitanju morala Vramec ne zalazi u sistematizaciju moralke prema dekalogu ili krepovima. Njegov je moral u vrednovanju međuljudskih odnosa s osnovnim zahtjevom na međuljudskoj ljubavi. Taj se moral golemim dijelom nadahnjuje na evanđeoskoj paraboli o Posljednjem sudu (Mt 25, 31–46), odnosno na poistovjećivanju Krista s bližnjim. To mu omogućuje da u primjeni bude veoma realistićan i konkretan bilo da govori o krepovima, bilo da šiba mane. Osobito suvremeno djeluju neki Vramčevi naglasci na polju socijalnog i gospodarskog morala. Veoma je zanimljiva Vramčeva teza, da je 'Bog dao ljudima bogatstva ne radi siromašnih i prosjaka, nego im je dao prosjake', koju posuđuje iz svetootaćke misli. U tom smislu Vramčev je program jasan: 'Tebe je Bog dal i daroval tvojim bližnim, očnim sinom, slugam Božjim, da tvojim tovarušem u vremenima potrebićine hasniš i korest činiš'. Ovaj se evanđeoski program u današnjoj teologiji i socijalnoj nauci Crkve artikulira kao zauzeto i solidarno zauzimanje za izgradnju 'civilizacije ljubavi'. Josip Turćinović promatra Antuna Vramca kao zauzetog i zabrinutog kulturnog i teološkog djelatnika u ćijoj se teologiji

³⁵ Vidi pretisak istih (1990.).

³⁶ Skup je organizirao Alojz Jembrih uz pomoć Općine Brežice, u povodu 415. obljetnice Vramčeva župnikovanja u Brežicama. Sudjelovali su znanstvenici, slovenisti, hrvati i teolozi iz Hrvatske i Slovenije. Šteta da referati nisu nikad objelodanjeni.

'po prvi (i zadnji) put kod nas čuju autentični glasovi prebogate starije katoličke tradicije, svetootačke i skolastičke. (Jembrih 1995: 249–250; 1990a: 13–69)

Smatram da nakon navedenoga citatnoga diskursa ne treba posebna komentara, jer je dovoljno argumentirano pojašnjeno u korist tvrdnje da Antunu Vramcu nikako nije mjesto među protestantskim piscima, kamo su ga neki dosad uporno htjeli svrstati (Jembrih 1979: 293–306; 1981: 70–83; Fancev 1938).

Knjige s Vramčevim autografom

Uz Vramčev autograf koji je ostavio bečkoj inkunabuli, danas u knjižnici dominikanaca u Beču (Jembrih 1975: 123–132; 1978: 459–471; 1981) treba svakako još spomenuti nekoliko njegovih autografa koje je ostavio u knjigama, kojima se koristio i koje su danas pohranjene u knjižnicama u Hrvatskoj a neke izvan Hrvatske.

Prigodom priprema Vramčeve *Postille* (1586.) za pretisak (1990.) u pogovoru sam bio upozorio na primjerak latinske *Postille* (1565.) tiskane u Parizu, njemačkoga autora, teologa Georga Witzela (1501.–1573.) (Pralle 1948: 224–242).³⁷ Naime jedan je primjerak u svojim rukama imao i Antun Vramec što se razabire iz njegova autografa na naslovnici te knjige. Vramec je napisao: *D(omi)ne gress(o)s meos dirige / Ant. Vramecz Vrbowcz / E.(cclesiae) Z.(agrabiensis) C.(anonicus) M.(anu) P.(roprio)*.³⁸ Kod toga je autografa vrlo indikativno što je zapisao dio istoga Psalma 118. kao što je to i u naslovnici svoje *Postille* (1586): *Domine gressus meos dirige*. To je bjelodani znak da je Vramec Witzelovu *Postillu* koristio kod pripreme svoje *Postille* I. i II. dio.

U knjižnici zagrebačke Metropolitane pohranjena je knjiga, također, s Vramčevim autografom iz godine 1570. Riječ je o knjizi s naslovom: *Concordantiae Bibliorum utriusque Testamenti, Veteris et Novi, Novae et integrae [...], Antverpiae [...] Anno M.D.LXVII*“ (1567.). Također na naslovnici te knjige Vramec zapisuje: *„Dom(i)ne gressus meos dirige / Ant. Vramecz C.(anonicus) E.(cclesiae) Z.(agrabiensis) 1570 et Archid.(iaconus) Vartasdien(sis) M.(anu) p(roprio)*.“ (Maggić 1997: 457–465, odnosno 458) Spomenuta je knjiga bila u vlasništvu, prije nego je dospjela u Metropolitansku knjižnicu Zagrebačke nadbiskupije o čemu svjedoči i zapis: *Liber S. Stephani Regis Eccle(siae) Zag(rabiensis) pod oznakom M 6898*. Na zadnjoj stranici iste knjige potpisao se je još jednom: *Anth: Vramec*

³⁷ Vidi naslovnici spomenutog primjerka Witzelove *Postille* u pogovoru pretiska Vramčeve *Postille* (1586.), 1990: 70; Jembrih (1990a: 50–54).

³⁸ Primjerak Witzelove latinske *Postille* nalazi se danas u franjevačkoj knjižnici u Varaždinu, sign. R. IV'8°54.

Mpp povezavi ga s rečenicom: *Quid gloriaris in nomino tuo.* (= Antun Vramec koji je proslavljen u tvom imenu).

I Taj zapis govori da je spomenutu knjigu Vramec mogao koristiti, po svemu sudeći za rad na svojoj *Postilli* (1586.).

Pišući o franjevačkoj knjižnici u Ivanić Kloštru fra. Vatroslav Frkin (1994.) je u svome članku predočio javnosti još jednu knjigu s Vramčevim autografom; to je knjiga na latinskom jeziku s naslovom: *Homiliae in evangelia Dominicalia* franjevačkoga autora Ivana Royardusa. „Ova knjižnica ima samo 2. svezak toga djela. Na 292. stranici je zapis: *Domine, gressus meos dirige. Antun Vramecz.* Ovo djelo mu je vjerojatno služilo pri izradi njegove *Postille*.“ (Frkin 1994: 382–389)

Vramčev potpis, u potezu ruke (duktus) identičan je onom u Witzelovoj *Postilli*. Listajući stranice spomenute latinske *Postille*, ustanovio sam da su na rubnicama 61 stranice bilješke i okomite crte s kojima se omeđuju rečenice dotičnoga diskursa, rečenice, koje kad se usporede s Vramčevim u njegovoj *Postilli*, vidi se prijevodna podudarnost.

Budući da spomenuta franjevačka knjižnica posjeduje samo drugi svezak spomenute latinske *Postille*, za prvi svezak sam saznao da se nalazi u kapucinskoj knjižnici u Vraždinu, sig. 1. 9. 9, s naslovom: *Homiliarum F. Iohannis Royardi, ordinis F. Minorum, in omnes Epistolas et Evangelia dominicalia per totius anni decursum: in trium quoque dierum post Pascha et Pentecosten Evangelia, nec non et in Epistolam ac Evangelium Dedicationis Ecclesiae.* Tomus I. [...], Coloniae ex officina Melchioris Novesiani, M.D.L. (1550.).³⁹ Znači knjiga je tiskana u Kölnu navedene godine. Ubvidom u 2. svezak Royardosova djela, ustanovio sam da ga je Vramec dosita i koristio. U to su me uvjerile njegove bilješke na rubnici (in margine) stranice: 53v, 63v, 64v, 65v, 68v, 69r, 70r; te potcrtavanja: 96v, 97rv, 98rv, 99rv, 100rv, 101rv, 102rv, 103rv, 104rv, 105r, 108v, 109r, 145rv, 146r, 148r, 152v, 202v, 203v, 205v, 206rv, 207rv, 208rv, 211r, 212rv, 213rv, 214v, 215r 216v, 217rv, 218v, 219rv, 220rv, 221rv, 222rv, 223v, 224r. Ta pocrtavanja (i okomito sa strane latinskoga teksta) u Royardusovu djelu usporedio sam s Vramčevim hrvatskim tekstom i mogu reći da je zamjetljivo Vramčevo oslanjanje na taj latinski markirani dio, prisutan u prijevodu njegove *Postille*. To pak potvrđuje ono što je već i Josip Turčinović pretpostavio:

³⁹ Zahvaljujem fra Boni Zvonimiru Šagiju i fra Mirku Kemivešu, varaždinskim kapucinima, što su mi posredovali podatke o Royardusovoj knjizi uz preslik dijelova iste. U knjizi H. Hurte (1899: 1347), o Royardusu čitamo: „Joannes Royardus O. Min. Flander ordinis in regno Scotiae commissarius generalis, insignis verbi Dei praeco (*1547) reliquit homilias in epistolas dominicales et festivitates sanctorum et in evangelia dominicalia [...], Coloniae 1573 t. 4 in 8; homilias in evangelia et epistolas feriales quadragesimae una cum fusissima passionis J. Christi secundum utriusque T. Scripturas eneratione aliisque opusculis, Parisiis 1553. 1554. t. 3 in 8; Lugduni 1573 t. 5 in 8.

Isključeno je da bi za sastavljanje Postille bio Vramec posegao izravno za djelima svih onih otaca koje tamo navodi. To bi ponajprije bilo fizički nemoguće, jer bi to bila čitava biblioteka, a zatim nitko to više u propovjedničke svrhe nije radio niti je trebao raditi, jer je bilo dovoljno kompilacija, propovjedničkih pomagala, sličnih Postilli. (Turčinović 1995: 78)

Takvo pomagalo je, eto, spomenuti Royardus pružio svojim djelom, ne samo Vramcu, nego i mnogim drugima koji su također takvo djelo pisali. Budući da franjevačka knjižnica u Kloštar Ivaniću ima samo 2. svezak Royardusova djela, traga sam i za prvim dijelom. Ustanovio sam da se taj nalazi u kapucinskoj knjižnici u Vraždinu pod oznakom: 1.9.9, s točnim naslovom: *Homiliarium F. Iohannis Royardi, ordinis F. Minorum, in omnes Epistolas et Evangelia dominicalia per totius anni decursum: in trium quoque dierum post Pascha et Pentecosten Evangelia, nec non et in Epistolam ac Evangelium Dedicationis Ecclesiae. Tomus I. [...] Coloniae ex officina Melchioris Novesiani, M. D. L. (1550.)*. Smatram da bi današnji teolog učinio veliku korist kad bi detaljnije proučio Witzelove i Royardusove latinske homilije koje su Vramcu bile polazište u sastavljanju homilija u njegovoj *Postilli* 1586. Josip Turčinović je u vezi s time zapisao: „Za utvrđivanje Vramčeva teološkog htijenja bilo bi od velike koristi znati također koji su mu bili izvori za *Postillu* i kako se prema njima odnosio.“⁴⁰ Na temelju iznesenih novih podataka, relevantnih za nastajanje Vramčeve *Postille* (1586.), također se može zaključiti, da su i oni bjelodani dokaz protiv svrstavanja Vramca i njegova djela u protestantski krug pisaca 16. stoljeća.

Ovomu treba dodati još jedan kuriosum s Vramčevim autografom. Naime 2017. godine dr. Nikola Radić s Instituta Ruđer Bošković u Zagrebu, saznajući da sam se Vramcem najviše bavio, obavijestio me je da posjeduje podatak o tome da se u jednoj inkunabuli iz 1496.⁴⁰ nalazi Vramčev zapis (autograf). Riječ je o Aristotelov knjizi: *Aristoteles: Opera*⁴¹ u kojoj je Antun Vramec na tri mjesta ostavio svoj pisani trag. Na str. 4 piše: *Antonius Vramez de Wrbowcz. Canonicus*

⁴⁰ Kolofon inkunabule glasi: „Impressum e[st] p[rae]sens opus Ventii per Gregoriu[m] de Gregoriis expensis Benedicti Fontanae Anno salutifere incarnationis domini nostri. M. CCCCVI. Die uero. xiii. Iulii.“ Što se tiče sudbine knjige o kojoj je ovdje riječ s Vramčevim zapisima, valja reći da je knjiga bila u prvotnom vlasništvu kardinala Domenica Grimanija čija je knjižnica dijelom stradala u požaru u 17. stoljeću. Jedan dio Grimanijeve knjižnice je prodan u Rimu 1546. godine, potom je, možda jednu knjigu iz te knjižnice, valjda za svoje studijske potrebe, nabavio Antun Vramec u doba svog studija u Rimu, a jedan zapis datira godinom 1565. kada je on doista u Rimu studirao. Možda je Vramec prije povratka u Zagreb iz Rima prodao knjigu ili je ona ostala u njegovoj sobi. Na sjednici Zavoda sv. Jeronima, 4. studenoga 1571. govorilo se o nekoj reverendi koju je ostavio bivši kapelan Antun Vramec. U sobi se našlo i knjiga, vjerojatno su bile Vramčeve. Možda je među njima bila i spomenuta o kojoj je ovdje riječ, knjiga koja je sada u knjižnici u Manchesteru, kupljena je od antikvara Lea Cadogana. Ovo mi je priopćio dr. Radić kojemu se i ovom prigodom najsrdajnije zahvaljujem.

⁴¹ Knjiga je danas pohranjena u knjižnici The University of Manchester Library.

Castriferrej.⁴² zc; na str. 37: *Sancta Maria ora pro nobis. Antonius Vramecz de Vrbowcz*; na str. 39: u crtanom trokutu njegovom rukom, upisan je inicijal *A V* i *Antonius de Verbowcz Antonius de Vrbowcz 1565 in Festo Ascensione Domini*. Spomenuta je knjiga bila svakako u Vramčevu posjedu u vrijeme njegova boravka u Rimu, u Zavodu sv. Jeronima u čijoj je crkvi obavljao dužnost kapelana od 1565. do sredine 1567. Godine 1567. je Vramec doktorirao u Rimu o čem je zapisao u svojoj *Kronici* (1578.): *Ovo vreme ja jesem v Rime doktorem postal* (pretisak *Kronike* 1992: 63b). Na sjednici Zavoda 13. srpnja 1567. Vramec govori da je od kuće dobio pismo i da mora hitno otići doma na tri mjeseca. Nakon toga se Vramec više ne pojavljuje u Zavodu sv. Jeronima (Jembrih 1992a: 79–83).

Kad se uzmu u obzir ovdje spomenute knjige s Vramčevim autografom, osim Aristotelove, možemo pouzdano reći da ih je mogao koristiti kod sastavljanja svoje hrvatskokajkavske *Postille* (1586.) pri čemu mislim na propovijedi nakon određenoga evanđelja, a to opet govori da se Vramec nije nikako koristio regensburškom *Postillom* (1568.) koja je bila namijenjena Hrvatima u Zapadnoj Ugarskoj, a preveli su je, iz *Postille* Ivana Brencija (1499.–1570.), Stipan Konzul (1521.–1579.) i Antun Dalmatin (†1579.) (Jembrih 2007: 277–358).

Dakle, otpadaju svi oni napisi pojedinih, ovdje spomenutih, autora koji su bez dokaza tvrdili da je Vramec za svoje propovijedi koristio protestantsku *Postillu*.

Vramec je doista, prvi teološki i pastoralni pisac Zagrebačke biskupije u 16. stoljeću koji je svoju *Postillu* napisao prema smjernicama i zaključcima Tridentskoga sabora i prema tadašnjem liturgijskom obredu Zagrebačke biskupije.

To pak što tekst evanđelja u regensburškoj *Postilli* (1568.) ima podudarnosti s tekstem evanđelja u Lekcionaru Bernardina Splićanina 1495. ili 1543.⁴³ a takva se podudarnost može naći i kod Vramčeve *Postille* (1586.) to još ne znači da je Vramec regensburšku *Postillu* doslovno prepisao, kako je to Matija Murko ustvrdio (Murko 1927: 23).⁴⁴

⁴² Gornji dio Prekmurja pripadao je županiji Vas sa sjedištem u Vasváru (*Ferrum Castrum*), donji dio Županiji Zala sa sjedištem u Zalaváru (nekadašnji Blatograd). Prekmurje je do 1777. pripadalo Zagrebačkoj biskupiji. Znači li da je Vramec već tada sebe vidio u nekoj ulozi kao *Canonicus Castriferrej*? Istina jest da je on bio arhiđakon Bekšinski, a to je dolnje Prekmurje (Kuzmič 2004: 89–97).

⁴³ Treba se prisjetiti da je i Primož Trubar u pismu ljubljanskim staležima pisao da kod prevođenja Novog zavjeta ima jednu hrvatsku misnu knjigu nedavno tiskanu u Veneciji latiničkim slovima. Ta misna knjiga je upravo *Lekcionar Bernardina Splićanina* (Jembrih 2007: 165).

⁴⁴ Kada se spomene riječ *Postilla* onda se ona, po sadržaju kao knjiga, sastoji od teksta evanđelja i propovijedi (homilije) koja slijed nakon evanđelja, zato *post illa verbum evangelium...*, zato izvorno *Postilla*, neki bi htjeli da se piše *Poštila*. Prema tome, Murko je samo isticao „Vramčevu osvisnost“ evanđelja u Konzulovoj *Postilli*, međutim, vidjesmo da je Vramec u propovijedi na crti Tridentske Rimokatoličke pravovjernosti.

Da bi čitatelj imao približnu sliku teksta i iz *Lekcionara* (1495.) Bernardina Splićanina (1885: 18–19), Konzulove (1568., *Parvi del Postille ...* 1993: 226–227) i Vramčeve (1990: 49b–50a) *Postille* (1586.), evo preslika teksta Matejeva evanđelja iz svih triju predložaka.

**PETA NEDELA PO
TREH KRALEV DNE**
Euang. sz. Matth. 13.

VNO vreme. Reche Ie-
sus vchenikomfzuoim
ouu priliku. Zpodoba
no iezth kralez tuo Nebeza
ro chloueka, kie po fzeial
dobro szeme v fzuois
zemliu. Gdabi ludie
ne zpali, pride nepriatel nie-
gou i oberh pozeia liulku na pozred pšenicez i or-
ride. Gdabi zrazia bila traua i zad vchini, teda i
zkazaze liulka. Priztopife pak szluge Gozpoda-
ra chloueka, rekofe niemu. Gozpodine, nczili do-
bro szeme pozeial v zemliu tuoju? Zato odkud
he liulka? Aon reche nim. Nepriatel chlouek iezth
ouo vchini. Zluge teda rekofe niemu. Hochesli
da idemo i da zberemo tiu? Aon reche. Ne, ieh-
koli zbiraufi liulku zKorenite ali ztergate szkupa
i pšeniczu. Ozrauete oboje zkupa razti nuter do
sethue i v vreme sethue hochu rechi snachem. Zbe-
rete nai perule liulku i szufete v znope napoigaz
nie a pšeniczu vmertuke ali vskrine zprauete.

**POSTILLA
NA VSZE LETO
PO NEDELNE DNI VEZDA**
znouich izpraulena fzlouenfz
kim iezikom.

**PO
ANTOLV VRAMCZE SZ.**
P. Doctore i Czizkue Varafdinfke
.P.
Pfalmo. 118.
Domine gressus meos dirige.
STAMPANO V SZLOBODNOM
Kralieom Varafiu Varafidine.
M. D. LXXXVI.

**PETA NEDI-
LLA PO EPIFANII: E**
vanyelie Mat. na XIII.
Kapituli.

DRugu prilikuim naprid postavi govorechi:
Prilitsno yest krallevstvo nebesko tsvov-
ku, ki dobro sime ssiye vniivu svoyu, a spes-
chim ludem pride nepriatel negov, terē sivarhu
llullem posia i ottide. Kad paki traua zniknu
i plod usini: Tadafe ukaza i llull. Prifstupivo
fsi pak i szluge Otcza od obiteli, rekofse nemu.
Gospodine, nifili dobro sime sial vniivu tvo-
yu? Odkuda bi tada llul? A on retse nim. Tsvov-
vik nepriatel yest ovo usini: Szluge tada re-
kofse nemu. Hochesli da gremo i daga pobere-
mo? A on retse. Ne, da nikako pobirayuchi
llull, ne ifskorenite zayedno snim i pšeniczu:
Oftavite oboye fskupa rasti, dari do setve, i u
vrime setve hochu rechi setellom. Poberite par-
vo llull, i fsvesitega u snopye, na ftaganue, a
pšeniczu fskupite vmoi hram.

**P. A R V I D E L
P O S T I L L E**

**EVANYELIOV,
KOISZE VSZAKU NEDILLU
PO OBITSAYU OTSITO U CZRI**
kvi tsvu, zatsanfi od Adventa ili Prifafitya do
Vazma, Po Gospodinu Ivanu Brencziu tuma-
tseni i prodikani. Poie u Harvaczki yz-
zik iz Latinfkoga verno obr-
cheni i ftuma,
tseni:

**PO
ANTONU DALMATINU, I**
Sztipanu Istrianinu.

PSZAL. XVIII.
Po vfoi zemli izaide glaf fih, i vkoncze
okrugla zemle risti fihove.

V. RATISZPONI POLI IVANA
Purgarafftampana u godifschu,
M. D. LXVIII.

Literatura

Aleksandar BELIĆ, 1926/27: Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven. *Južnoslovenski filolog*, knj. VI. Beograd: Institut za srpski jezik JANU. 238–248.

Zvonimir BARTOLIĆ, Hrvatska tiskara u Nedelišću u doba Zrinskih. *Zbornik Pedagoške akademije Čakovec*, knj. 1. Čakovec: Pedagoška akademija. 65–78.

Juraj BATELJA, 1995: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. U Zagrebu: Školska knjiga.

Branko BERČIĆ, 1968: *Tiskarstvo na Slovenskem: zgodovinski oris*. U Ljubljani: Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem.

Gedeon BORSA, 1965: Die Buchdrucker des XV. und XVI. Jahrhunderts in Ungarn. *Bibliothek und Wissenschaft*, Band 2. Wiesbaden: Harrassowitz. 1–33.

– –, 1968: Rodolfus Hoffhalter Typographie in der gegend von Mur und Drau (1553.–1574.). *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 1–2, 26–34.

– –, 1970: Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter. *Gutenberg-Jahrbuch*. 225–229.

– –, 1996: A szeben nyomda a XVI. század utolsó negyedében. *Könyvtörténeti irások* I. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.

Josip BRATULIĆ, Stjepan DAMJANOVIĆ, 2005: *Hrvatska pisana kultura: izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća*. Križevci: Veda.

Johannes BRENZ, 1993: *Parvi del Posztile evanyeliou, koisze vszaku nedillu po obitsayu ot-sito u czrikvi tsu, zatsanssi od Adventa ili Prissasstya do Vazma* (za tisak priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih). Pazin: Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“.

Dalibor BROZOVIĆ (ur.), 2005: *Hrvatska opća enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Franjo BUČAR, 1910: *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*. U Zagrebu: Matica hrvatska.

– –, 1913: *Povijest reformacije i protureformacije u Međimurju i susjednoj Hrvatskoj*. Varaždin: St. Platzer.

Neven BUDAK, 1994: *Gradovi varaždinske županije u srednjem vijeku*. Zagreb, Koprivnica: Nakladna kuća Dr. Feletar.

Canones et Decreta sacrosanti oecumenici Concilii Tridentini [...], 1833. Viennae: Viduae Antonii Strauss Ratisponae.

Marko DRAGIĆ, 2006: *Književnost katoličke obnove i prvog prosvjetiteljstva (hrvatska barokna književnost)*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta.

Franjo FANCEV, 1938: Koliko istine ima u prepričavanju o „hrvatskom protestantizmu“? *Savremenik* XXVII/51, 493–511.

Josef FITZ, 1961: Die Wanderdrucker Ungarns im 16. Jahrhundert. *Gutenberg-Jahrbuch*. 156–161.

Đuro FRANKOVIĆ, 2016: Pismo propovjednika Mihaela Bučića (1579.) o zaštiti kmetova u Peklenici, u ozračju vjerskih i gospodarskih zbivanja u Međimurju. *Donjomeđimurski zbornik* III/3, 86–98.

Vatroslav FRKIN, 1994: Franjevačka knjižnica Kloštar Ivanič, 900 godina Ivaniča: zbornik. Ur. Božo Rudež. Kloštar Ivanič; Ivanič Grad; Križ: Odbor za Obilježavanje 900. obljetnice Ivaniča. 382–389.

Krešimir GEORGIJEVIĆ, 1969: *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*. U Zagrebu: Matica hrvatska.

Paul GULYÁS, 1930: Der Wiener Buchdrucker Rafael Hoffhalter und sein Sohn in Ungarn. *Gutenberg-Jahrbuch*. 198–208.

László HADROVICS, 1987: Seit wann wird der kajkavischer Dialekt „hrvatski jezik“ genannt? *Dona Slavica Aenipontana in honorem Herbert Schlesnik*. München: Trofenik. 33–39.

Martin HAJNAL, Ivan PERGOŠIĆ, 1907: *Nastavni vjesnik*, knj. XV., svez. 5. Zagreb. 321–327.

Hugo A. HURTER, 1899: *Theologia Catholica. Tempore Medii Aevi ab anno 1109–1563*, Oeniponte: Libraria academica Wagneriana.

Mira ILIJANIĆ, 1999: *Urbanizam, graditeljstvo, kultura: zbornik radova*. Varaždin: TIVA d. d. – Tiskara Varaždin.

Stjepan IVŠIĆ, 1937: Osnovna hrvatska kajkavska akcentuacija u Pergošića (1574). *Zbornik u čast Aleksandra Belića*. Beograd: Mlada Srbija. 183–195.

Dubravko JELČIĆ, 2004: *Povijest hrvatske književnosti: tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*. U Zagrebu: Naklada Pavičić.

Alojz JEMBRIH, 1975: Gdje je rođen Antun Vramec? *Bereiche der Slavistik. Festschrift zu Ehren von Universtäts Prof. Dr. Josip Hamm*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 123–132.

– –, 1979: Antun Vramec i protestantizam. *Bogoslovska smotra* IL/3, 293–306.

– –, 1981: *Antun Vramec i njegovo delo: Prilog proučavanju starije hrvatske književnosti i povijesne dijalektologije*. Čakovec: Zrinski.

– –, 1986: Ivan Manlius prvi tiskar Varaždina (1586–1587). *Kaj – časopis za kulturu i prosvjetu* XIX/3, 29–45.

– –, 1992: Nedeliščansko-markiševska crkvena pjesmarica iz 1632. godine. *Slovenski jezik v stiku s slovanskimi in neslovanskimi jeziki in književnostmi*. Ur. Marko Jesenšek. (Zbornik slavističnega društva Slovenije, 2). Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 99–129.

– –, 1992a: *O Vramčevoj Kronici*. U Zagrebu: Kršćanska sadašnjost; u Varaždinu: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad.

– –, 1995: Antun Vramec u službi Zagrebačke biskupije. *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994*. Ur. Antun Škvorčević. Zagreb: Nadbiskupija zagrebačka. 241–255.

– –, 1998: Hrvatskokajkavski književni krug i prva tiskara u Varaždinu 16. stoljeća. *Encyclopaedia Moderna* XVIII/48, 63–74.

– –, 2004: Bogorodičin lik u Vramčevoj Postili (1586). *Marija u propovijedima hrvatskih katoličkih obnovitelja*. Ur. Vlado Košić. Zagreb: KS i Hrvatski Mariološki institut. 35–50.

– –, 2007: *Stipan Konzul i „Biblijski zavod“ u Urachu: rasprave i građa o hrvatskoj knjižnoj produkciji u Urachu (1561.–1565.) i Regensburgu (1568.): prilog povijesti hrvatskoga jezika i književnosti protestantizma*. U Zagrebu: Teološki fakultet Matija Vlačić Ilirik.

– –, 2014: *Dosad najstariji kajkavski tekst pisan je u kuriji Kuće*. U: *Tragom Turopoljske povijesti*. Velika Gorica: Pučko otvoreno učilište Velika Gorica, Biblioteka „Albatros“, posebna izdanja, knj. 63, 7–15.

– –, 2014a: *Pergošićev Erazmo Rotterdamski u Varaždinu (1587)*. *Kairos: evanđeoski teološki časopis* VIII/1, 93–119.

– –, 2018: *O hrvatsko-prevoditeljskom i izdavačkom uraškom pothvatu u doba reformacije. 500 godina protestantizma: baština i otisci u hrvatskom društvu*. Ur. Ankica Marinović i Ivan Markešić. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo. 65–136.

– –, 2019: *Urach – južnoslavenski prevoditeljski i izdavački projekt u doba reformacije*. *Slavia Centralis* 12/1, 72–84.

Slavko JEŽIĆ, 1944: *Hrvatska književnost od početka do danas 1100–1941*, Zagreb: a. Velzek.

Radoslav KATIČIĆ, Slobodan P. NOVAK, 1987: *Dva tisućljeća pismene kulture na tlu Hrvatske*. U Zagrebu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Muzejsko-galerijski centar.

France KIDRIČ, 1922/23: *O sumljivih naslovih knjig v zgodovini južnoslovenskega pismenstva reformacijske dobe*. *Slavia* I, 360–378.

Vjekoslav KLAIĆ, 1922: *Mihajlo Bučić i Franjo Tah*. *Nastavni vjesnik* 30, 474–478.

Mihovil KOMBOL, 1961: *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*. U Zagrebu: Matica hrvatska.

Ivan KUKULJEVIĆ, 1822: *Der Buchdruck in Kroatien VXI. und XVII. Jahrhundert*. *Kroatische Revue* 1, 45–46.

– –, 1851: *Arkiv za povestnicu jugoslavensku* I., 149–150.

Franc KUZMIČ, 2004: *Cerkvena uprava Zagrebške škofije v Prekmurju in njen vpliv na Prekmurje*. *Podravina – časopis za multidisciplinarna istraživanja* III/5, 89–97.

Lekcionarij Bernardina Splječanina, po prvom izdanju od god. 1495., 1885: *Priredio i pogovor napisao Tomo Maretić*. *Djela JAZU*, knj. V. U Zagrebu: JAZU.

Vladimir MAGIĆ, 1997: *„Rukopisni ‘ekslibrisi’ i bilješke na starim knjigama u Metropolitanskoj knjižnici“*. *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije* I/1, 457–465.

Matija MURKO, 1925: *Nekoliko reči o jeziku srpsko-hrvatskih protestantskih knjiga*. *Daničićev zbornik*. Posebna izdanja, LV, knj. 15. Beograd-Ljubljana: Srpska kraljevska akademija. 93–105.

– –, 1927: *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Prag – Heidelberg: Druck der Česká grafická unie – Carl Winter Universitätsbuchhandlung.

István NYOMÁRKAY, 2015: *Mađarski i hrvatski prijevod Verbecijeva „Tripartituma“*. *Kroatologija* V/1, 1–24.

Ivanuš PERGOŠIĆ, 2003: *Decretum 1574*. Hrvatski kajkavski editio princeps. Za tisak priredio i priloge napisao Zvonimir Bartolić. Čakovec: Matica hrvatska.

Friedrich PESTY, 1882: Über Kroatiens Verhältniss zu Ungarn. *Kroatische Revue* 2, 65–101.

Ludwig PRALLE, 1948: Die volksliturgischen Bestrebungen des Georg Witzel (1501–1573). *Jahrbuch für das Bistums Mainz* 3, 224–242.

Valentin PUTANEC, 1979: Porijeklo moslavačkih Pergošića i povezano s tim porijeklo kajkavskog pisca Ivana Pergošića. *Čazma u prošlosti i danas: zbornik radova čitanih na simpoziju o 750. obljetnici osnivanja Čazme održanom u Čazmi studenoga 1976*. Čazma: Samoupravna interesna zajednica kulture i informacija Čazma. 123–136.

– –, 1982: Jezik „Dekretuma“ (1574) Ivana Pergošića. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 6. Zagreb: JAZU. 269–277.

– –, 1983: Kajkavski pisac Ivan Pergošić kao Varaždinac. *Varaždinski zbornik*. Ur. Andre Mohorovičić. Varaždin: JAZU i Općina Varaždin. 333–337.

Branko REISP, 1963: Mandelčevi ljubljanski tiski v knjižnici muzeja v Ljubljani. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* XI/1, 51–56.

– –, 2001: *Redki stari tiski*. U Ljubljani: Slovenska matica.

Nikola RADOJČIĆ, 1928: O izvorima Vramčeve Kronike (1578). *Rad* (JAZU), knj. 235, 26–49.

Gregor RICHTER, 1963: *Die Schriften Georg Witzels*. Bibliographisch bearbeitet. Fulda 1913. Brill | Hes & De Graaf.

Kurt A. SCHANTL, 2009: *Literatur und literarisches Leben im Zeitalter der Renaissance und Reformation*. Beiträge zu einer Literaturgeschichte des Burgenlandes, Band 1. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.

Karl SEMMELWEIS, 1972: *Der Buchdruck auf dem Gebiet des Buregnlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582–1823)*. Burgenländische Forschungen, Sonderheft IV. Eisenstadt: Michael R. Rötzer.

Elisabeth SOLTÉSZ, 1957: Die Holzschneidertätigkeit Raphael Hofhfalters in Ungarn. *Gutenberg-Jahrbuch*. 247–253.

Anita Andree SZÉLL, 2016: *Deutsch-ungarische Sprachbeziehungen: Kaspar Helth, Autor und Verleger*. Berlin: Frank & Timme.

Josip TURČINOVIĆ, 1979: Antun Vramec u našoj kulturnoj historiji. *Croatica christiana periodica – časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu* III/3, 1–20.

– –, 1995: *Antun Vramec, sporni hrvatski teolog*. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Zoran VELAGIĆ, 1997: Razvoj hrvatskog etnonima na sjevernohrvatskim prostorima ranog novovjekovlja. *Migracijske teme* XIII/1–2, 37–58.

Anton VRAMEC, 1990: *Postilla* (za tisak priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih). U Zagrebu: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Kršćanska sadašnjost; u Varaždinu: Zavod za znanstveni rad.

– –, 1992: *Kronika* (za tisak priredio Alojz Jembrih). U Zagrebu: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Kršćanska sadašnjost; u Varaždinu: Zavod za znanstveni rad.

ZU EINIGEN THESEN IM BUCH MURKOS (1927) ÜBER DIE ANFÄNGE DES KAJKAVISCHEN DRUCKS IM 16. JAHRHUNDERT

Jüngere Untersuchungen aus der Zeit nach 1927, dem Erscheinungsjahr von Murkos Buch, in dem u. a. von den Anfängen gedruckter kajkavischer Bücher, verschiedenen Standorten des Buchdrucks und der Glaubenszugehörigkeit des kajkavischen Schriftstellers Antun Vramec die Rede ist, machen deutlich, dass die Thesen Murkos heute nicht mehr relevant sind. Hinsichtlich der Buchdruckerwerkstätten in Nedelišće und Varaždin muss gesagt werden, dass die Buchdrucker Rudolf Hoffhalter und Ivan Manlius (Joannes Manlius, slow. Janez Mandelc) über mobile Druckpressen verfügten und unabhängig voneinander tätig waren. Entgegen mehrfach aufgestellten Behauptungen, etwa vonseiten Ivan Kukuljevićs, Franjo Bučars und selbst Matija Murkos, hatte Hoffhalter seine Druckpresse nicht nach Varaždin verlegt. Ebenso unzutreffend ist die Meinung, Ivan Manlius habe, vor seiner Übersiedelung nach Ljubljana, in Ungnads Buchdruckerwerkstatt in Urach (1561–1565) gearbeitet, wie beispielsweise von Karl Semmelweis und anderen vermutet wurde.

Des Weiteren konnte einwandfrei nachgewiesen werden, dass der erste im 16. Jahrhundert auf dem Gebiet des Zagreber Bistums wirkende theologische Schriftsteller Antun Vramec nicht auf der Seite des Protestantismus stand. Seine Schrift *Postilla* (1586) spricht eindeutig für seine Zugehörigkeit zur römisch-katholischen Kirche. Einige von Vramec handschriftlich verfasste Notizen in Büchern, die er benutzte, belegen außerdem, dass diese ihm als Vorlage bei der Niederschrift seiner Predigten in *Postilla* dienten. Seine darin ausgelegten Evangelien von 1586, ebenso wie die 1568 in Regensburg veröffentlichte *Postilla* von Antun Dalmatin (†1579) und Stipan Konzul (1521–1579), greifen auf das *Lektionar von Bernardin Splićanin* (*Lekcionar Barnardina Splićanina*) zurück, sodass sich die von Murko aufgestellte These, Vramec habe aus Konzuls *Postilla* abgeschrieben, erübrigt.

(Übersetzung Silvija Sladić)